

VERES PÉTER

AZ ÉSZAK-KAUKÁZUSI NÉPEK ETNOKULTURÁLIS
SZEREPE A MAGYARSÁG HONFOGLALÁS
ELŐTTI KORAI ETNIKAI TÖRTÉNETÉBEN

In memoriam Istvánovits Márton (1930–1991),
Sztarosztjin Sz. A. (1955–2005),
Kalojev B. A. (1916–2006)

Bevezetés

A magyar őstörténet vizsgálatában jelentős vitát kiváltó, a „népek hegyének” nevezett Kaukázus szélesebb környékén élő népekkel való etnokulturális kapcsolataink tudományos problematikája a kérdéssel foglalkozó hazai szakirodalom egyik kulcsfontosságú, ám mind máig számos félreértést okozó problematikája, amely továbbra is megoldatlan tudományos feladat. Eddig jobbára csak a nyelvészek figyelmét vonta magára, bár nemegyszer történészek és néprajzkutatók is hallatták szavukat a szóban forgó a bonyolult néptörténeti kérdés vizsgálatban. Így többek között Hajdú Péter (1923–2002) mérvadó véleménye szerint a lovas nomád állattartással foglalkozó ősmagyarok hosszú vándorlása során az eurázsiai sztyeppe zónában feltétlenül számolnunk kell a *kaukázusi nyelvekhez fűződő kapcsolatokkal*. A neves akadémikus nyilvánvalónak tartja, hogyha mégis alig tudunk valamit erről a kulcsfontosságú kérdésről, annak egyelőre legfőbb oka az északkaukázusi népek a magyarokkal való történeti érintkezésének ma még jórészt földérintetlen volta. Jellemző, hogy még a számos vonatkozásban kitűnő, *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba* című egyetemi tankönyvsorozat, amely átdolgozott rövidített formában Róna-Tas András kompendiumában, angolul is megjelent, nem említi egyetlenegy külföldi vagy hazai tudományos munkát sem az északi kaukázusi népekről, miközben igencsak részletesen tárgyalja a tibeti és kínai nyelvvel foglalkozó műveket (HAJDÚ–KRISTÓ–RÓNA-TAS, 1980, vö. RÓNA-TAS, 1996). Ugyanakkor erről ma már könyvtárnyi szakirodalom létezik a kaukazológiában, amelynek létrehozásában magyar tudósok is kiemelkedő szerepet játszottak. Említés nélkül maradtak például a Kaukázusra vonatkozó olyan alapvető munkák, mint Munkácsi Bernátnak (1860–1937) a magyar nyelvbe átkevert kaukázusi eredetű etimológiákról a 20. század elején kiadott híres monográfiája, avagy Bálint Gábornak (1837–1913) a századfordulón megjelent cserkesz nyelvtana, illetve kabard–magyar–latin szótára (MUNKÁCSI, 1904; BÁLINT, 1901, 1904). Méltatlan az a mód, ahogyan ezeket az értékes munkákat a kutatás negligálja, miközben külföldön kaukazológus szakemberek körében máig általánosan elismertnek számítanak. Az előbb említett monográfiák nélkül ma már nem lehet objektív tudománytörténetet

írni a magyar-kaukázusi etnokulturális kapcsolatokat problémáját illetően. Kutatástörténeti tény, hogy az általunk nemrég újra felfedezett Bálint Gábor adige nyelvvel foglalkozó művei, (1900, 1904) sok tekintetben jelentősen felülmúlják a mostanáig kiadásra került ilyen jellegű külföldi kiadványokat. Bálint Gábor kaukázológiai munkájától eltérően, a kínai és tibeti nyelven beszélő népeknek, valamint a Kiszely István által megalapozatlanul népünkkel kapcsolatba hozott ujguroknak nincs közvetlen közük magyar eleink korai etnikai történetéhez, amivel minden komoly szakember tisztában van. Érdekes módon azonban a szóban forgó többkötetes szegedi őstörténeti kiadványban egy szóval sem történik említés arról, hogy a kaukázusi népek elődei egykoron a magyarokkal etnikai és kulturális kapcsolatban állhattak. Pedig a magyar őstörténetben az észak-kaukázusi népek őseinek hatása letagadhatatlan, amiről illő lenne, még ha röviden is, megemlékezni egy ezzel foglalkozó egyetemi segédkönyvnek szánt elfogulatlan tudományos kiadványban. Az említett összefoglaló munkában sajnos az a fontos tudománytörténeti tény is megjegyzés nélkül maradt, hogy a legújabb nemzetközi kutatások szerint egyáltalán létezik észak-kaukázusi, illetve sino-kaukázusi nyelvcsalád is (SZTAROSZTYIN, 1986, vö. IVANOV–GRAMKALIDZE, 1985). Ráadásul ezzel kapcsolatban elhallgatásra került az a tudománytörténeti körülmény, hogy a kaukázusi nyelvcsaládba tartozó híres elő-ázsiai ókori nyelv, a *hatti* rejtélyét, hovatarozását elsőként éppenséggel magyar keletkutató, Mészáros Gyula oldotta meg, akinek tudományos prioritását az adott probléma megoldásában, ha hazánkban nem is, de annak határain túl egyértelműen elismerik (MÉSZÁROS, 1935, vö. IVANOV–GRAMKALIDZE, 1985, 153.; KUMAHOV–KUMAHOVA, 1985; SZTAROSZTYIN, 1986). Ezt a magyar és a világ tudománytörténete számára egyaránt érdekes tudománytörténeti kérdést nemcsak a magyar őstörténet forrásaival foglalkozó szegedi kiadvány, hanem a Hamburgban élő Fodor István a világ nyelveiről szóló nemrég kiadott értékes összefoglaló munkái is elhanyagolják (FODOR, 2004, 155–158.). A vonatkozó nyugati tudományos kiadványok többségében rendszerint szintén hiányozni szokott a kaukázusi nyelvcsalád említése, illetve bemutatása. Mindez annál is inkább különös, mivel az említett észak-kaukázusi csoport a Földön megtalálható 5300–6000 nyelvet összefogó háromszáz nyelvcsaládjá között máig ható kiemelkedő művelődéstörténeti szerepet játszott. A magyar őstörténettől függetlenül is érdemes tehát az észak-kaukázusi nyelvcsaládból származó etnikumok jelentőségére a figyelmet felhívni, hiszen az ezen a nyelven beszélő népek elődeinek szerepe a világ kultúrtörténetében egyedülálló (vö. NIKOLAYEV–STAROSTIN, 1994).¹

---

¹ Egyelőre még nem eléggé ismert, hogy a közelmúltban feltárt modern genetikai, nyelvészeti, és archeológiai, valamint paleozoológiai adatok alapján ma már tudományos tény, miszerint modern civilizációnk alapjának megteremtői a kaukázusi népek elődei voltak. A legújabb multidiszciplináris kutatások ugyanis azt bizonyítják, hogy az észak-kaukázusi nyelveken beszélő népek ősei voltak nemcsak a neolitikus forradalom, vagyis a termelő-gazdálkodás feltalálói Anatóliába lokalizálható elő-ázsiai őshazájukban, hanem a földmű-

A magyarok honfoglalás előtti elhelyezkedésének kérdése a kelet-európai sztyeppe övezetben.

A másik fontos kérdéskör a magyar őstörténetben, amely részben kapcsolódik az előbb említett, Észak-Kaukázusra vonatkozó problematikához, az ún. csuvas-típusú, részben az ekés földművelést, és az ezzel járó szarvasmarhatartást bizonyító, jelentős török eredetű jövevényszó-rétegünk átvételének helye és kronológiája, amely a honfoglalás előtti magyarok gazdálkodásának a komplex életmód felé történő elmozdulására egyértelműen utal. Ezen kulcsfontosságú téma különböző okok következtében mostanáig heves vitát váltott ki őstörténet-kutatóink között. Főleg azért, mivel egyelőre továbbra is kérdésesnek számít a török–magyar érintkezés konkrét

---

velés és az állattartás, valamint a fémművesség első elterjesztői is Európa délibb részén. Sőt, a Balkánon átszivárogva a Kárpát-medencében is megjelentek már a neolit korban Kr. e. 6000 táján. A modern genetikai kutatások szerint Európa populációiban jelenleg egyértelműen a Közel–Keletről származó, máig folyamatosan kimutatható, a neolit korból származó génhatás hozzávetőleg 18 százalékra tehető, a paleolit kori ősnépesség nyolcvan százalékos továbbélési aránya mellett (CAVALLI-SFORZA, 2002, 101–141.; WELS, 2003, 123–149.). A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy jelen tanulmány szóhasználatában a *kaukázusi* megjelölés nyelvi és ennek megfelelően etnikai értelemben szerepel, kizárólag az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó etnikumokat jelölve nem pedig az ugyancsak a Kaukázusban élő, iráni nyelvű oszetteket, tátokat, valamint a török népek csoportjába tartozó, a hegység legmagasabb részén élő karacsáj-balkárokat. A megalapozatlan cáfolatok ellenére ugyanis a nyelv néhány, szabályt erősítő, viszonylag nemrég kialakult kivételt leszámítva (írek, walesiek, skótok, „amerikaiak” stb.), továbbra is az egyik legfontosabb etnikai specifikumnak, azaz megkülönböztető jellegnek számít. Magyarán tanulmányunkban a *kaukázusi* jelző esetében nem földrajzi fogalomról van szó, és nem is az angolszász kulturális antropológiai szakirodalomban használatos szakszóról, amelyen általában „fehér ember”, vagy europid antropológiai rassztípus értendő, hanem kizárólag az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó idiómákon beszélő népekről, illetve ezek elődeiről. Erre a terminológiai pontosításra az előbb elmondottakon túlmenően azért is van szükség, mivel az észak-kaukázusi nyelvek és etnikumok eredeti kiindulási területe, azaz őshazája nem a Kaukázus vidéke volt, ahol jelenlegi etnikai területük található, hanem az ettől délebbre fekvő Anatólia és szélesebb környéke. A kérdéssel foglalkozó szakemberek ugyanis Kis-Ázsia területére lokalizálják az észak-kaukázusi nyelvcsalád egykori őshazáját, ahonnan különféle irányba kiindulva a protokaukázusi nyelveken beszélő csoportok több hullámban fokozatosan széttrajzáltak, miközben elterjesztették a termelőgazdálkodást Euráziában. Csakhogy kisebb létszámuk, továbbá a kaukázusi nyelvek rendkívüli hangtani bonyolultsága miatt a neolitikus agrárforradalom kulturális vívmányait terjesztő kaukázusiak végül nyelvileg teljesen asszimilálódtak a demográfiai szempontból domináns helyi őslakosokhoz, akik részben indoeurópaiak lehettek. Ezt a bonyolult etnogenetikai folyamatot tükrözi az indoeurópai nyelvek földművelésre és állattartásra, valamint fémművességre vonatkozó, észak-kaukázusi eredetű terminológiai rendszerének etimológiai elemzése, továbbá a génmarkerek vizsgálata is (SZTAROSZTYIN, 1986, 143.; vö. CAVALLI-SFORZA, 2002; WELS, 2003). Mindezt azonban viszonylag nemrég tárták fel az adott problémát vizsgáló külföldi tudósok. Ezzel sikerült megcáfolni azt az orosz és az angolszász szakirodalomban újabban széles körben elterjedt népszerű hipotézist, miszerint az indoeurópaiak egykori kiindulási területe, őshazája állítólag a Közel-Kelet, vagyis a termelőgazdálkodás bölcsője lett volna (IVANOV–GRAMKALIDZE, 1985).

kelet-európai színhelye a sztyeppe övezetben. Arról van szó, hogy míg ezt egyes szakemberek északon feltételezik, azaz az európai lombos erdővel kapcsolatos ligetes sztyeppe mellett törnek lándzsát, addig mások az úgynevezett *félnomád* életmódot folytató török nyelvű népekkel való intenzív érintkezés helyét jóval délebbre, a Kaukázus közvetlen közelében fekvő száraz sztyeppe sávjába helyezik. Vagyis oda, ahol orosz régészek a honfoglalást megelőző két évszázadra datálható nehéz csoroszlyás ekemaradványokat találtak. Ezek az archeológia leletek ellentmondva Balassa Iván téves feltételezésének az eke elnevezés szláv eredetét illetően elég egyértelműen alátámasztják a magyar nyelvben az *eke* szó török átvételének valószínűségét. Gombocz Zoltánnak (1881–1935), aki ezt a fontos őstörténeti kérdést felvetette, sőt máig hatóan befolyásolta, az volt az egyik alternatív hipotézise, hogy a magyarok és az óbolgár-törökök érintkezésének színhelye valahol a Kaukázus északi előterében, a Kr. u. 7. század körül lehetett (GOMBOCZ, 1908, 1924). Csakhogy vele szemben Moór Elemér nem sokkal a háború előtt már azt vetette fel, hogy a magyarok az említett hegység előterének környékén, sőt voltaképpen a kelet-európai sztyeppe övezetben sem járhattak. Mi több, másokhoz hasonlóan László Gyula (1923–1996), valamint nyomában tanítványa, Tomka Péter később kritikátlanul átvették Moór hipotetikus nézetét, miszerint a belterjesebb jellegű, termelőgazdálkodásra utaló török jövevényszavaink állítólag csak a 895–896-os éveket követően, vagyis a honfoglalás után, kizárólag a Kárpát-medencében kerülhettek bele őseink nyelvébe, már előttük itt élő, különböző török csoportok kulturális hatására (LÁSZLÓ, 1980, 69.). Ez az *ad hoc* jellegű magyarázat azonban többszörös ellentmondást takar, mivel nem felel meg magának a neves régészprofesszornak a „kettős honfoglalásról” vallott, máig vitatott koncepciójának sem – amit egyébként voltképpen Vámbéry Ármintól és Nagy Gézától kölcsönzött. A további félreértések elkerülése végett ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy László Gyula a *kettős honfoglalás* hipotézis intenzív propagálása következtében a honfoglaló népség magyar etnikumát élete vége felé kétségbe vonta, „Árpád népét” megengedhetetlen módon török nyelvűnek nyilvánítva. Ezekkel a megalapozatlan feltételezésekkel, amiket Makkay János is támogat, aligha lehet egyetérteni, akárcsak a kettős honfoglalás tetszetős, igencsak népszerűvé vált koncepciójával, ami komoly terminológia és logikai ellentmondásban szenved, sőt szemben áll számos empirikus adatnak is (MAKKAY, 1995).² László Gyula komoly ellenfele, Bartha Antal, aki a sztyeppe övezetre vonatkozó orosz régészeti szakirodalmat nála lényegesebben jobban ismerte, amellettt szállt síkra, legalábbis eleinte, hogy a magyaroknál a komplex gazdálkodás előtérbe kerülésére utaló török szavakat őseink csakis a honfoglalás előtt, a 8–9. század folyamán vehették át. Méghozzá a Kazár Birodalom területén, ami nagyjából a szaltovói régészeti műveltség elterjedésének felel meg. Akkori vé-

² Ugyancsak nem lehet egyet érteni Bakay Kornállal, miszerint a magyar nép állítólag közvetlenül a honfoglalás előtt, a vérszerződés alkalmával alakult volna csak ki.

leménye szerint, amit 1967-ben megjelentetett kandidátusi disszertációjában fejtett ki, az addig tipikus lovas nomád életmódot folytató magyarok a Kaukázus szomszédságában, a Kazár Kaganátusban félnomád gazdálkodást űző török csoportok, ekét is ismerő kultúrájának hatására ismerkedtek meg a földműveléssel és szarvasmarhatartással (BARTHA, 1967, 173–250.). Csakhogy Bartha a magyar őstörténetről írt későbbi összefoglaló munkájában saját koncepcióját jelentősen revidiálta. Sajnálatos módon addigi álláspontját az akkoriban divatosá váló, inkább presztízis jellegű, mint tudományos nézetek hatására jelentősen megváltoztatta. Ugyanis új koncepciójában a több ezer kilométert vándorló magyar törzseket – teljesen megalapozatlanul – kimondottan ősi földműves népként képzelte el (BARTHA, 1985, 189–250., vö. BARTHA, 1974, 48–59.). Ez a feltételezés még munkahipotézisként is nyilvánvalóan tudományos nonszensz. Barthának ezt az egyértelműen megalapozatlan, félrevezető jellegű eszme-futtatását Matolcsi János kritikátlanul átvette és 1956 után a Mezőgazdasági Múzeum élén állva erősen propagálta (MATOLCSI, 1974, 245.).³ A teljesség kedvéért feltétlenül meg kell még említeni, hogy Zichy István a háború előtt a belterjesebb életmódra utaló török eredetű terminológiai rendszert a magyarság állítólagos nyelv-váltásának bizonyítékaként próbálta megalapozatlanul interpretálni (ZICHY, 1923, 48–69.). Csakhogy kevesen tudják: ez a sokat emlegetett ötlet nem más, mint Vámbéry *pántörök* elméletének egyik enyhén modifikált változata, amely a magyar őstörténetírásban mindmáig érezheti hatását. Még különösebb, hogy az Egyesült Államokban tevékenykedő neves magyar orientalista, Sinor Dénes, az átadók török etnikumát próbálta megalapozatlanul kétségbe vonni. Nálunk publikált, eléggé kategorikusnak tűnő, a magyar altajisztikai kutatásokat summásan elítélő, sőt akár bántónak is mondható véleménye szerint ezek a szavak állítólag a mongol nyelvből kerülhettek át hozzánk (SINOR, 1975, 142–149., vö. BÁLINT, 1877, 1–62.). Az amerikai professzor szerint az elfogult magyar kutatók presztízis okokból tartják azokat török eredetűnek, hiszen akár mongol átvételek is lehetnek.⁴ Sajnos a Bloomingtonban tevékenykedő neves keletkutató nem vette figyelembe, hogy a mongolok a szarvasmarhatartással és a földműveléssel kapcsolatos szavaik egy jelentős részét maguk is csuvas típusú nyelven beszélő csoportoktól vették át – akárcsak a magyarok. Ez utóbbi nézetet elsőnek – a Bálint

³ A szegényparaszt származású, iskolázatlan Matolcsi János az ötvenes években a Rákosi Mátyás vezette KB titkára volt a mezőgazdaság terén.

⁴ A Hollandiában tevékenykedő, a közelmúltban „tudományos munkásságáért” kitüntetett Marác László jelenleg hasonló felfogást hangoztat, de feltehetőleg Sinor Dénestől függetlenül. Kritikátlanul elfogadja Bálint Gábor egykori, ma már teljesen elavultnak számító nézetét a „mongolosnak” tartott, ám kétségtelenül török jövevényszavainkkal kapcsolatban. Az azóta megcáfolt ún. „turáni” pszeudó-nyelvcsalád koncepció miatt Bálint Gábor a századfordulón a mongol nyelvet tévesen a magyar közvetlen nyelvrokonának tartotta, akárcsak a szintén altaji nyelvcsaládba tartozó japánt, valamint a tipikusan észak-kaukázusi nyelvet, a cserkeszt, amit ugyancsak a japánnal próbált, teljesen megalapozatlanul, nyelvileg rokonítani.

Gábor halála után a kolozsvári ural-altaji tanszéket 1914-ben megöröklő – Gombocz Zoltánnak sikerült meggyőzően bizonyítania még 1905-ben magyarul, majd 1921-ben német nyelven megjelent tanulmányában (GOMBOCZ, 1905, 198.). Konceptióját a későbbi vizsgálatok egyértelműen megerősítették. Csakhogy őstörténeti kutatásunk még nem figyelt fel arra kellőképpen, hogy nemcsak a magyaroknál és a mongoloknál ment végbe hasonló kulturális folyamat, hanem Közép-Ázsiában az üzbégeknél, Anatóliában az oszmán törököknél, sőt az Észak-Kaukázus középső részét a középkorban elfoglaló, kelet-iráni nyelvet beszélő alánoknál is. Ez utóbbi akkor történt, amikor az oszétek ősei a nagy népvándorlás korában a Kaukázus hegységbe több migrációs hullámban behatoltak és rátelepültek a kaukázusi nyelven beszélő ottani földműves népcsoportokra. Az *oszét* nyelvben a földművelésre vonatkozó terminológiai rendszert – az egyetlen *köles* kivételével – teljesen kaukázusi eredetűnek tartják a kérdést vizsgáló szakemberek. Tehát annak ellenére, hogy az oszétek anyagi és szellemi kultúrájuk tekintetében, sőt fizikai antropológiájukban, genetikájukban is igencsak közel állnak a szomszédos, kaukázusi nyelven beszélő népekhez, a legfontosabbnak tartott etnikus jellemzőben, amit etnikus specifikumnak is hívunk, azonban nem, mivel nyelvük mind a mai napig megmarad iráninak.⁵ *Egyáltalán nem véletlen, hogy a világ népeinek etnikai klasszifikációja, néhány kivételtől eltekintve, általában továbbra is nyelvi alapon történik.*

Az őstörténettel foglalkozó magyar tudósok a szóban forgó, nagy jelentőségű, vitatott etnogenetikai kérdés vizsgálatába bevonták az orosz-szovjet régészeti kutatás újabb eredményeit is. Mindenek előtt a szaltovói (*szaltovó-majacki*) kultúrával összefüggő anyagra gondolok itt, amelynek feltárásában az utóbbi évtizedekben magyar szakemberek – így Erdélyi István is – kivették a részüket. Az elmondottakkal kapcsolatban érdemes

⁵ A magyarországi jászokkal közeli rokonságban álló, iráni eredetű oszétek egykori nagyállattartó nomád ősei a Kaukázus előterében húzódó sztyeppéről tipikus lovas népként hatoltak be a hegység középső részébe, jelenlegi etnikai területükre. Itt teljesen más ökológiai körülmények közé kerülve, a letelepedéssel járó életmódváltás és az elkerülhetetlenül bekövetkezett etnikai keveredés következtében a jövevény irániak átvették nemcsak a helyi szubsztrátum, az ott élő őshonos kaukázusi nyelvű csoport specifikus antropológiai típusát és génjeit, hanem letelepült komplex gazdálkodási módját is. Továbbá a szellemi kultúra területén a kaukázusi eredetű híres *Nárt-eposzt*. Az oszétoknál a külföldi kutatás érdeklődését is kiváltó folklórjukban a *Nárt-eposz* már csak reliktum, prózai mese formájában maradt fenn. Ez utóbbi körülmény, valamint az említett eposz főhősei neveinek dominálóan cserkesz etimológiája, végül az iráni összehasonlító adatok hiánya jelentősen ellentmond a hagyományos feltételezésnek, miszerint a *Nárt-eposz* állítólag iráni eredetű lenne (KUMAHOV–KUMAHOVA, 1985, 89–126.). Ez utóbbi nézet a kutatás kezdete óta népszerű tudományos mítosznek számít a vonatkozó szakirodalomban. Mindazonáltal a tagadhatatlanul jelentősnek mondható kulturális és antropológiai kaukázusi szubsztrátum hatás ellenére az oszétok honfoglalásuk után az Észak-Kaukázus középső részén, új hazájukban továbbra is megtartották legfontosabb etnikai jellemzőiket, azaz kelet-iráni eredetű nyelvüket, amely a szkítával és a szarmatával közvetlenül rokon. A magyarban az oszét nyelvvel több, mint száz közös etimológia mutatható ki, egyebek között az Isten szó is megtalálható *ysten* formában (ABAJEV, 1973, 134.).

megjegyezni, hogy már a 20. század harmincas éveiben az intenzívebbé váló régészeti kutatásokkal párhuzamosan felmerült a hipotézis, miszerint a Kazár Kaganátussal azonosított, óriási kiterjedésű szaltovói régészeti kultúra teljes egészében a magyarok hagyatéka lett volna. E kétségtelenül erősen túlzó hipotézis ellenhatására, amelyet azonban nem hazai, hanem éppen szeptember 20-án szovjet kutatók vettek fel még a háború előtt, I. M. Artamonov és I. Sz. Pletnyova eleinte kategorikusan kétségbe vonták a szaltovói kultúra bármiféle lehetséges kapcsolatát a magyarokkal. Jóllehet még nem ismerték a magyar nyelv akkor már feltárt, egyértelműen *félnomád* gazdálkodási struktúrára utaló török jövevényszó rétegét, amely főleg a szarvasmarhatartásra és a földművelési tevékenységre vonatkozik. Ez utóbbi tény azonban közvetve azt is bizonyította, hogy a magyarok előzőleg nem *félnomád*, hanem inkább klasszikus lovas nomád életmódot folytattak, amelyben a földművelésnek és a vele járó szarvasmarhatartásnak nem volt helye, vagy csak minimális jelentőséggel bírt. Később azonban a 1960-as évek körül mind Pletnyova, mind pedig Artamonov revideálták addigi téves nézetüket. (ARTAMONOV, 1962, 2005; PLETNYOVA, 1967). Ez főleg Erdélyi István hatására történt, aki régész aspiránusként aktívan segített a világhírű Ermitázs Múzeum igazgatójának, Artamonov professzornak, a kazárok történetéről írt, máig értékes monográfiája magyarokról szóló fejezetének elkészítésében. Közben ugyanis egyértelműen kiderült, hogy a pontuszi sztyeppén a 8–9. században létezett szaltovói régészeti komplexum nemcsak a Kazár Kaganátus területének fel meg, hanem még érdekesebb, hogy az egyre gyarapodó feltárt anyag rendkívül erős egyezést mutat a magyar nyelv csuvasos jellegű jövevényszavaiból kibontakozó képpel is, ami feltehetőleg a kazárok és a velük nyelvrokon onogor–törökök hatását tükrözi. E szavak mindegyike előtt a szarvasmarhatartásra és a földművelésre vonatkoznak, az ekétől kezdve a béklyón át a búzáig, az árpáig, a bikáig, a tarlóig stb. A szaltovói archeológiai komplexum óriási területet foglal el, csaknem az egész kelet-európai sztyeppé vidéket magába zárja, beleértve ebbe a lombos erdőhöz csatlakozó ligetes mezőség egy részét is. A *szaltovói-majack*-i régészeti műveltség földrajzi elterjedése az észak-kaukázusi sztyeppé, illetve ligetes mezőség, ami az Azovi-tengertől Baskíriáig, a Volga–Káma vidékéig követhető nyomon. Kimutatható még szórványosan a Balkánon, Kelet-Bulgáriában is. Kutatásával érhető módon főleg orosz régészek foglalkoztak, nevezetesen V. A. Gorodcov, A. A. Szpicin, Ju. V. Gotjo, D. I. Artamonov, N. Ja. Merpert, L. N. Gumiljov, N. I. Gadlo, I. Sz. Pletnyova. Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy a szaltovói archeológia kultúra váratlanul bekövetkezett, hirtelen megszűnése a 9–10. századfordulóján kronológiailag egybeesett nemcsak a magyar honfoglalással, hanem az egész világon mindenütt kimutatott százéves globális klímaváltozás kezdetével is, ami a kínai birodalmat ugyanúgy tönkre tette, mint a maják klasszikus civilizációját. A felmerült egyes felületes cáfolatok ellenére is, véleményünk szerint a szóban forgó természeti csapás, őseinknek Etelközből a Kárpát-medencébe történő hir-

telen átvándorlását is determinálta a 895–896-os évek körüli időszakban (VERES, 1972, 2–12.; 2006, 2007).

Ma már elég biztosan tudjuk, hogy a honfoglalás előtt a Kaukázushoz viszonylag közel fekvő levédiai, majd pedig etelközi szállásterületen élő ősmagyarok a Don folyótól keletre részese volt annak – az ottani pásztorkodó életmódot folytató sztyepei nomád, dominánsan török népeket érintő – gazdasági forradalomként is felfogható letelepülési folyamatnak, amelynek nyomát az orosz régészek a *szaltovói* archeológiai kultúrában meggyőzően kimutatták. Minden bizonnyal csuvasos típusú török, feltehetően kazár eredetű jövevényszavaink zömét valahol az Észak-Kaukázus, a Don-vidék közötti területen vehettük át, a bolgár–török, illetve a kazár csoportok közvetlen szomszédságában, akikkel hosszú időn keresztül sajátos gazdasági szimbiózisban éltek a tipikus lovas nomád életmódot folytató magyarok. Mindezeket a feltételezéseket jól alátámasztja a szaltovói régészeti műveltség, illetve Árpád-kori településeink között a magyar kutatás által kimutatott szerkezeti hasonlóság. Ugyancsak ezt bizonyítja őseinknek a félnomád letelepülés felé hajló gazdálkodása, beleértve ebbe az ekés és az öntözéses földművelést is, továbbá a Kárpát-medence és a tőle keletre fekvő délorosz, ukrán sztyeppés terület közvetlen honfoglalás előtti időkből származó állatállományának összetételében megmutatkozó nagyfokú egyezést. Ezen kívül közös vonás még a jellegzetes cserépüstök léte, amelyre elsőként Fodor István hívta fel a hazai kutatás figyelmét. Kelet-Európa sztyepei archeológiai anyagát gondosan elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a 10–11. századi gazdálkodást eleink egyértelműen a *Pontus* vidékéről hozták magukkal, sőt fejlesztették tovább új hazájukban, az eurázsiai sztyepe övezet nyugati részén fekvő Kárpát-medencében (FODOR, 1972, 45., 87.). A neves hazai régész feltételezi, hogy a Kaukázus felől északra vonuló és ott a lombos erdei zóna szélén fekvő ligetes sztyeppén letelepült, oszétal rokon alán csoportok a törökök által már nyelvileg asszimilálódtak és voltaképp ők gyakorolhattak gazdasági téren jelentős hatást őseinkre. Ezzel kapcsolatban azonban megemlítendő még, hogy a nagyszámú csuvasos típusú török átvétellel szemben, mind ez ideig lényegében nem sikerült nyelvünkben kimutatni valamiféle e korból származó, iráni eredetű növénytermesztési terminológiát. Ez azért különös ellentmondás, mivel az ekés földműveléssel jellemzett szaltovói kultúra a kutatók abszolút többségének feltételezése szerint állítólag Kaukázusból kiinduló alán, azaz iráni hatásra jött volna létre. Fodor, aki a magyar őstörténet-kutatás egyik vezető egyénisége, jól látja ezt a bonyolult ellentmondást, amit a kutatás az alánok nyelvcserejével próbál feloldani. Ez a hipotézis természetesen egyáltalán nem kizárt, de ismerve nyelvünk szépszámú, más jellegű oszét jövevényszavait, érdemes volna még az észak-kaukázusi nyelvek szempontjából is speciálisan tanulmányozni ezt a kérdéskört, amit őstörténeti kutatásunk különböző, rajta kívül álló okok miatt eddig elhanyagolt. Mint említettük a levédiai, majd etelközi szállásokon tartózkodó őseinkkel kapcsolatba került kaukázusi alá-

nok utódainál, az oszétéknél, a növénytermesztésre utaló saját nyelvi, iráni eredetű földművelési terminológia teljesen hiányzik. Ezt észak-kaukázusi nyelvekből átvett, szubsztrátum jellegű jövevényszavak helyettesítik. Ezzel kapcsolatban azonban a félreértések elkerülése végett nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a Kaukázusba a középkor folyamán behatoló oszétok lovasnomád elődei a múltban jóval szélesebb területen voltak elterjedve a sztyeppe övezetben, legalább a Kr. e. 7. századtól, vagyis a klasszikus lovas nomadizmus kialakulása, a korai nomádok korától kezdve.⁶ Akárhogy is volt, az egyik legnevesebb iranista tudós, a nemrég elhunyt V. I. Abajev (1901–2001) kutatásai szerint hozzávetőleg 140 nyelvi párhuzam található a magyar és az Észak-Kaukázus középső részén található, iráni eredetű oszét nyelv között. Csakhogy feltétlenül figyelembe kell venni még, hogy újabban felmerült a híres szaltovói régészeti kultúra kialakításában – az iráni alánok mellett – az észak-kaukázusi nyelven beszélő népek, többek között a dagesztániak, valamint az adige (cserkesz) etnikum kezdeményező szerepe is. Az utóbbiak az újkorig településeikkel a Kaukázus nyugati, ingoványos előterét is benépesítették. Mindenesetre Biborbanszületett Konstantin bizánci császár 950 körül írt híres művében, amely a magyar őstörténet rendkívül fontos forrása, *zih* néven szerepelnek és azt is megemlíti, hogy egy ideig adót fizettek a kazároknak, majd sokat harcolva velük végül is függetlenedtek tőlük, akárcsak a korabeli magyarok.

Magyarok a Kaukázus előterében, mítosz vagy valóság?

Az elmondottak következtében nyilvánvaló, hogy őstörténet-kutatásunkban az utóbbi időben egyik kulcsfontosságú, de megoldatlan problémává vált a magyaroknak a Kaukázus előterében való tartózkodása. Ezt annak ellenére mondom, hogy az utóbbi évtizedekben a hazai kutatók közül – főleg Moór Elemér jóvoltából – igen sokan szkeptikusan nyilatkoztak ebben a kérdésben. Kristó Gyula (1939–2007) például összefoglaló könyvében egyenesen úgy nyilatkozott 1980-ban, hogy „megkezdődött a kaukázusi őshaza-elmélet pozíciójának lassú feladása, amely napjainkban lényegében befejeződött”. Ezzel az elsietett nézettel aligha lehet egyetérteni. A magyar őstörténet-kutatás tudománytörténetből köztudott, hogy a második világháború előtti időben többen is határozottan állást foglaltak az *észak-kaukázusi népek és a Kárpát medence felé tartó lovas nomád magyarok etnokulturális kapcsolatainak* reális lehetősége mellett. A Ligeti Lajos szerkesztésében 1943-ban megjelenő összefoglaló munkában a magyarok egyik szállásterületét, akkori terminológia szerint „őshazáját” éppen a Kaukázus vidékére

⁶ Az európai sztyeppe ökológiai zóna nyugatibb részén a forradalmi változásokat hozó vaskor óta, amikor is főleg az iráni eredetű szkíták, majd később az őket követő, velük közeli nyelvrokonságban lévő, de tőlük embertanilag jelentősen eltérő, az ősmagyarokra is jellemző andronovói antropológiai típussal rendelkező szarmaták nomadizáltak.

helyezték. Nincs igaza Kristónak abban sem, hogy a kaukázusi „őshaza” negligálásában a háború utáni időszakban Czeglédy Károly kutatása játszott volna a fő szerepet, amikor kimutatta, hogy a Dzsajháninak tulajdonított elveszett alapszövegben nem a Kubán folyó szerepel, mint addig gondolták, hanem feltehetőleg a Duna (KRISTÓ, 1980, 51.). A Kaukázus előterével kapcsolatos túlzottan kritikus felfogásokat a magunk részéről nem látjuk megalapozottnak. Főleg azért, mert a jeles szerző a kérdés orosz szakirodalmát – Györffy Györgyhöz hasonlóan – nem ismerte, pedig ott a közelmúltban felmerült a kelet-európai sztyeppe övezetben elhelyezkedő, nagyjából a Kazár Kaganátussal azonosítható szaltovói régészeti kultúra déli részének kialakításában az észak-kaukázusi népek kezdeményező szerepe, különösen a kerámia anyag viszonylatában.

Összefoglalóan ezzel kapcsolatban tehát azt mondhatjuk, hogy az utóbbi 50–60 évben rendkívüli módon elhanyagolt magyar–észak-kaukázusi nyelvi, kulturális és etnikai kapcsolatok kérdésköre miatt több jelentős félreértés zavarta meg a tisztánlátást az őstörténeti szakirodalomban. Ezt a sajátos tudománytörténeti helyzetet egyesek tévesen interpretálták, mivel egyoldalúan ismerik a magyar etnogenezis vizsgálatának erősen interdiszciplináris jellegű kutatástörténetét. Ráadásul sokszor, főleg nyelvi okok következtében, nem tájékozódtak eléggé a vonatkozó gazdag orosz szakirodalomban sem. Így alakult ki az a furcsa helyzet, hogy Moór professzor Kaukázussal kapcsolatos koncepciója voltképpen csaknem két emberöltőn keresztül zsákutcába jutatta a magyar őstörténet-kutatást. Máiig ható téves feltételezése szerint ugyanis elődeink a finnugor, pontosabban a Volga-Káma környékre lokalizálható állítólagos ugor őshazából történő hosszú vándorútjuk során ugyan rövid időre belekerülhettek a kelet-európai sztyeppe övezetbe, de sohasem tartózkodhattak ott hosszabb ideig, főleg nem annak déli részén. Következésképpen az ahhoz kapcsolódó észak-kaukázusi vidéken, a Kaukázus hegység előterében elhelyezkedő sztyeppén, ligetes mezőségen vagy sivatagos, félsivatagos területen sem tartózkodhattak soha. A szóban forgó vitatott néptörténeti kérdésben Moór mindenek előtt életföldrajzi okra hivatkozott. Csakhogy ennek a feltételezésnek igencsak ellentmond számos cáfolhatatlan történelmi és más körülmény, amit eddig kritikátlanul negligált a kérdéssel foglalkozó kutatók többsége, így Kristó Gyula is. Moór ugyanis már koncepciójának kidolgozása idején elavultnak számító adatokat tartalmazó német erdőtörténeti munkából merítette téves életföldrajzi érveit. Még hozzá anélkül, hogy az általa felhasznált adatok objektív valóságtartalmát előzőleg ellenőrizte volna.

Az egyik konkrét régészeti vonatkozásra az Észak-Kaukázus problematikájával kapcsolatban Erdélyi István hívta fel a figyelmünket, aki nemrég megírta a magyar etnogenetikai kutatások részletes kutatástörténetét is (2004). Megfigyelésének nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mivel újabban a honfoglaló magyarok fegyvereihez és díszítő művészetéhez hasonló régészeti anyag került elő, még hozzá a 10. század körüli időből a ke-

let-európai sztyeppe déli részén. Mégpedig nem másutt, mint a Kaukázus északnyugati részén, az Adige Köztársaság fővárosától, Majkoptól délkeletre fekvő, *Koloszovka* elnevezésű lelőhelyen, a Farsza folyó közelében. Ez a magyar őstörténet szempontjából fontosnak tűnő archeológiai leletanyag, amely további vizsgálatot érdemel, már önmagában jól mutatja, hogy az elkövetkezendőkben feltétlenül az eddiginél sokkal nagyobb figyelemmel kell kísérenünk minden egyes, a Kaukázus előterében előkerülő adatot. Méghozzá ettől a szóban forgó archeológia leletanyagtól függetlenül is, amelyet máskülönben Fodor István nemrég publikált tanulmányában erősen vitat. Esetleges félreértések elkerülése végett megemlítjük, hogy az adige, cserkesz és kabar népelnevezések egy és ugyanazon etnikumra vonatkoznak. Az adige az önelnevezés, azaz a belső név; a cserkesz a külső név, amit az oroszok és a perzsák alkalmaznak rájuk. A kabard az adigék keleti csoportjait jelölő, szintén külső név, amit az oroszok használnak rájuk a 17. század óta. További adige csoport még a sapszug, akik a Fekete-tenger partjain, Szocsitól nem messze, a hegyekben élnek.

Más jellegű bizonyítékok elég egyértelműen szintén a magyarok Kaukázus előterében való tartózkodása mellett szólnak. Ezt a figyelemre méltó problémát a magyar tudományosság azonban mind a mai napig alaposabban nem vizsgálta meg. A 19. század 30-as éveiben, majd pedig, főleg annak vége felé és a századfordulón komoly kutatások folytak a magyar–észak-kaukázusi etnokulturális kapcsolatok terén. A legjelentősebb eredményt – Munkácsi Bernát mellett – kétségen kívül a már említett Bálint Gábor orientalista nyelvész érte el, aki a Zichy Jenő vezette harmadik ázsiai expedíció keretében, 1895-ben az *adige nyelvet*, pontosabban annak, keleti *kabard dialektus-csoportját* behatóan tanulmányozta. Egyelőre nem nagyon ismert Magyarországon, hogy Bálint, saját terepkutatásai alapján több, korának színvonalán álló munkát is publikált az általa részletesebben vizsgált, a Kaukázusi hegység észak-nyugati részén élő adigék (cserkeszek) nyelvéről. Bálint ezen művei, más munkáitól eltérően, mind a mai napig nem veszítették el tudományos jelentőségüket. 1904-ben Kolozsvárott részletes cserkesz–magyar–latin szótárt adott ki saját pénzén, *Lexicon cabardico-hungarico-latinum* címen. Szóban forgó szótára igencsak szerteágazó nyelvészeti tevékenységének valóban maradandó csúcspontja, amivel nevét örökre beírta a kaukazológia tudományterületére. Bálint Gábor csaknem elsőként tanulmányozta tudományos részletességgel az addig szinte teljesen ismeretlen és rendkívül bonyolult keleti idiómát, az adige – régi szóhasználat szerint – cserkesz nyelvet. Ez a nyelv a világ hangtanilag egyik legbonyolultabbnak nyelvének számít, különösképpen mássalhangzó-rendszerét illetően, mivel a mássalhangzók száma a különböző dialektusokban eléri az 56–80-at is.⁷

⁷ Az adige nyelv mássalhangzóinak ezt a rendkívül gazdagságát a világ összesen létező, kb. 5300–6000 nyelv közül csupán a busman (koiszan) múlja felül. Ez az etnikum a legújabb kutatások szerint az ősi Homo sapiens afrikai reliktumának számít és kerekén 117 mássalhangzóval rendelkezik. A legkevesebb mássalhangzó pedig a Csendes-óceán köze-

Bálint kabard nyelvtana mellett (1900) összeállította még a cserkesz nyelv első, egyúttal mindmáig legteljesebb, 611 oldalas, kb. 10 000 szóegységet tartalmazó szótárát (1904). Ezzel a nagyszabású szótárával még a napjainkban külföldön publikált ilyen jellegű kiadványok sem tudják felvenni a versenyt, jóllehet az utóbbi évtizedekben, a hidegháború megszűnése után, Nyugaton, mindenek előtt Franciaországban, Hollandiában, Norvégiában, valamint az Egyesült Államokban és nem utolsósorban Németországban rendkívüli mértékben megélnkültek az észak-kaukázusi népekkel kapcsolatos, eddig elhanyagolt tudományos kutatások. Ennek egyik oka az, hogy – eltérően a múlttól – jelenleg külföldi tudósok már néprajzi, nyelvészeti, valamint fizikai antropológia terepkutatásokat is végezhetnek Oroszországban. Moszkvában az Orosz Tudományos Akadémia V. A. Tyiskov akadémikus vezette Etnológiai és Antropológiai Kutatóintézete keretében külön kaukázusi részleg működik, amelynek feladata a Kaukázusban élő minden etnikum kultúrájának, etnogenezisének és etnikai történetének kutatása. Ennek a kaukázusi osztálynak a vezetője a nemzetközileg is jól ismert Sz. A. Arutjunov akadémiai levelező tag. A közelmúltban Abajev nyelvész és folklorista közeli barátja, a nemrég elhunyt B. A. Kalojev (1916–2006) oszét származású neves etnográfus, több monográfiát jelentetett meg a kaukázusi népek, főleg az oszétek anyagi és szellemi kultúrájáról. Hosszabb magyarországi tanulmányútjának eredményeként, többek között a hazánkban élő jászokról is publikált könyvet, melynek adatait a kérdés magyar szakemberei, Szabó László és az oroszul jól tudó Szabó István történész szolgáltatták.

A nemzetközi kaukázusi kutatások az utóbbi időben történt jelentős megélnkülésére utal, ami egyúttal a magyar őstörténeti kutatás kiemelt érdeklődésére is számot tarthat, hogy az orosz fővárosban néhány éve megjelent angolul az észak-kaukázusi nyelvek csaknem ezeroldalas etimológiai szótára Sz. A. Sztarosztin akadémikus szerkesztésében (NIKOLAYEV–STAROSTIN, 2003). Figyelemre méltó, hogy a német tudósok nemrég vaskos monográfiát jelentettek meg a kaukázusi nyelvek történeti összehasonító módszerének elveiről. Erre azért volt szükség, mert a N. J. Marr munkásságára visszavezethető dilettáns nyelvészeti módszerek, az úgynevezett *marrizmus* – az ötvenes évek elején történt leleplezésük után is – látens formában a kaukazológiában bizonyos mértékben tovább hatottak. Ez főleg azzal magyarázható, hogy a grúz-skót származású neves cári akadémikus rendkívül szerteágazó kaukazológiai munkásságának nagy része továbbra is tudományosan értékesnek tartható, kivéve a *komparativisztikát*, amihez valóban nem értett. Marr, nyelvzszeniként harmincöt nyelvet tudott elég jól, köztük a kb. nyolcvan fonémával rendelkező abház is. Az abház pedig a legközelebb nyelvrokona a Bálint Gábor által 1895-ben a helyszínen tanulmányozott adige nyelvnek.⁸ Az általunk egy évtizede újra felfedezett Bálint Gábor ka-

---

pén élő, az ausztronéz nyelvcsaládba tartozó polinézeknél ismert, mivel dallamos nyelvükben mindössze csupán 8–12 mássalhangzó található (FODOR, 2004, 177–192.).

⁸ Nem ismert nálunk, hogy az abház folklórt a 20. század 30-as éveiben Gorkij biztatására

bard–cserkesz szótára minden tekintetben jelentősen felülmúlja, legalábbis szócikkeinek mennyiségét tekintve, a mostanáig kiadásra került összes ilyen jellegű külföldi munkát. Nem beszélve arról, hogy Bálint Gábor egy igen csak fontos újítást is bevezetett. Minden egyes szócikkéhez az adige (cserkesz) nyelvből, pontosabban annak kabard dialektusaiból gondosan kiválogatott eredeti példamondatokat mellékel, amelyeknek fordítását is megadta, nemcsak magyarul, hanem latinul is. Ez utóbbit azért fontos megemlíteni, mivel ez lehetővé tette, hogy a magyarul nem tudó külföldi nyelvészek is használhassák munkáját. Minden túlzás nélkül lehet állítani, hogy háromnyelvű nagy szótárának tudománytörténeti jelentősége máig felbecsülhetetlen jelentőségű a kaukázológiában. Mint közvetlen szemtanú bizonyíthatom, hogy azok a cserkesz tudósok, akik jelenleg adige nyelvészettel vagy kabard nyelvjáráskutatással foglalkoznak Nalcsikban és Cserkeszkben, illetve a jelenlegi Adige Köztársaság fővárosában, a Krasznodártól 150 km-re fekvő Majkopban, a helyi akadémiai kutatóintézetekben, amióta immár egy évtizede kézzelfoghatóan megismerkedhettek Bálint Gábor szótárával, szuperlatívuszokban beszélnek róla. Munkássága a 20. század utolsó évtizedében ugyan elkésve, de most már külföldön is véglegesen elismerést nyert, sőt nyugodtan mondhatjuk egyre inkább híressé vált. Az igazság azonban az, hogy a cserkesz közvélemény jelenleg már jobban ismeri Bálint Gábor nevét és kaukázusi tudományos munkásságát, mint a hazai, jóllehet újabban többször is történtek próbálkozások ennek az áldatlan helyzetnek a megváltoztatására.

Ezzel kapcsolatban említést érdemlő körülmény, hogy Bálint Gábor témérdek adige, pontosabban kabard nyelvi anyagot mentett meg az utókor számára. Ezek között ugyanis olyan értékes, archaikus dialektusbeli nyelvi formák is akadnak, amelyek mára szinte teljesen eltűntek ebből az érdekes kaukázusi nyelvből, és kizárólag Bálint Gábor szóban forgó alapvető kiadványaiban maradtak csak fenn a további modern tudományos vizsgálatok számára.

Kétségtelen, hogy szinte pótolhatatlan kár érte a kaukázológia tudománytörténetét azzal, hogy a Bálint Gábor által publikált értékes adige/cserkesz (kabard) nyelvi anyag nem került be idejekorán, illetve az azt követő kilencven évben a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Ez azonban egyáltalán nem egyedülálló jelenség a tudománytörténetben, ahol viszonylag gyakran előfordul, hogy minél nagyobb egy felfedezés jelentősége, annál nehezebben és főleg annál későbbben ismerik el. Mivel feltétlenül ehhez a kutatástörténeti problémához kapcsolódik, itt kell megemlítenünk Paris Katalin, született Egyed Katalin nevét, akinek munkásságára a Kumahov házaspár volt szíves felhívni a figyelmemet. A magyar származású nyelvész, aki az 1956-os forradalom óta Franciaországban élt és a világhírű orientalista, Georges Dumézil (1898–1986) – aki az oszét mellett a cser-

---

egy Kovács István nevű, magyar származású emigráns gyűjtötte, akire máig emlékeznek az ottani öregek (KUMAHOV–KUMAHOVA, 1985, 143.).

kessel közeli rokon ubih nyelvet is tanulmányozta – tanítványa volt, professzora megbízásából éppenséggel az adige nyelv kabard dialektusát kutatta. A Kaukázus-kutatásban külföldön jól ismert kutató 1985 után többször is járt Cserkeszföldön, ahol az adigék keleti, azaz kabard nyelvjárásai és néprajzi csoportjait vizsgálta, ahol Bálint Gábor a harmadik Zichy vezette expedíció keretében járt 1895-ben. Tragikus, hogy P. Egyed Katalinnak már nem volt lehetősége arra, hogy váratlanul korán bekövetkezett haláláig megismerkedjen Bálint nemzetközi jelentőségű nyelvészeti munkásságával, világviszonylatban is egyedülálló szótárával, valamint kéziratban sokszorosított könyvatos kabard nyelvtanával.

Akárhogy is van, tény, hogy Bálint munkája nemcsak a kaukazológia, illetve azon belül az adige-nyelvtudomány és kabard nyelvjáráskutatás szempontjából, hanem egyúttal a magyar nép honfoglalás előtti etnikai történetének rekonstruálása szempontjából is forrásműnek számít. Hiszen harcra lovas nomád életmódot folytató elődeink közvetlenül a Kaukázus előterében elterülő sztyeppén és ligetes mezőségen, illetve az Észak-Kaspihoz csatlakozó félsivatagos vidéken hosszú időn keresztül tartózkodtak a nagy népvándorlás idején (TÓTH, 1969, 48.). Evvel kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy a *sapszug*, *temirgoji*, *bzseduh*, *abadzeh*, valamint a tatárjárást követően kialakult *kabard*, vagyis az adige nyelv egykori törzsi nyelvjárásai mindegyikében kimutatható a szilfa megnevezése. Ez fontos körülménynek számít az életföldrajzi módszerrel dolgozók számára. Az európai lomboserdő ezen tipikus fájának megléte nemcsak nyelvészetileg, hanem erdtörténetileg is megbízhatóan adatolt a Kaukázusban és nemcsak északi előterében, hanem szélesebb környékén is, egészen a kelet-európai erdőövezetig bezárólag. A szilfa adige-cserkesz megnevezése a keleti, vagyis kabard dialektuscsoportban *blašə* (блaшIə), a nyugatiban, amelyet az irodalmi nyelvet adó temirgoji nyelvjárás reprezentál, az *š* > *č* szabályos hangváltozásnak megfelelően *blačIə* (блaчIə) (BÁLINT, 1904, 845.). A szomszédos, iráni eredetű oszét nyelvben a Kaukázus középső részén a szil elnevezése szintén megvan *harman* (хъарман) alakban. Az utóbbi nyelvi adatra V. I. Abajev oszét származású neves iranista volt szíves felhívni figyelmünket, akinek három kötetes oszét etimológiai szótára, valamint a szkíta nyelv általa gondosan összeállított szójegyzéke szintén kikerülhetetlen adatbázisnak számít a magyar őstörténettel foglalkozók számára (ABAJEV, 1975, 243.).

Azért említjük most mindezeket az életföldrajzzal kapcsolatos faelnevezéseket, mert a magyar őstörténet szempontjából Moór Elemér említett népszerű koncepcióját nemcsak erősen megkérdőjelezzük, hanem véglegesen meg is cáfolják (vö. MOÓR, 1933, 1943, 1963). Ezek az adatok egyértelműen mellett szólnak, hogy az elmúlt korokban a szil jól ismert fa volt nemcsak közvetlenül a Kaukázus előterében lévő sztyeppén, ahol őseink a pusztai nagyállattartással foglalkozva nomadizáltak, hanem Kelet-Európá szinte egész vidékén mindenütt, az északi sarkkörhöz közeli szubarktikus tundra és tajga vidéket leszámítva. Erre az életföldrajzi körülményre azért szüksé-

ges kiemelten utalni, mert nyelvünkben a szil köztudottan kulcsfontosságú, helymeghatározó értékű ősi fanév (HAJDÚ–DOMOKOS, 1978, 51–59.). Uráli nyelvcsaládunk, valamint az ugorok, majd a tőlük végleg elváló magyarok őshazájának meghatározásában alapvető szerepet játszik, hiszen nyelvünkben több ezeréves ősisége a finnugor korig visszavezethető (PAASONEN, 1923; HAJDÚ, 1963, 1986).⁹ Viszont a lombhullató erdő fái közül a leginkább szárazsághatározó tölgy, amelyet sokáig tévesen hoztak kapcsolatba a mézelő méh elterjedésével, fokozatosan kiszorult az Urál ázsiai részéről, azaz Nyugat-Szibéria délibb, keskeny lomboserdő, illetve ligetes sztyeppe sávjából, ahol hosszú időn keresztül ismert volt az ugor őshaza területén. Már önmagában sokat mondó ökológiai körülmény – amit eddig nem vett figyelembe a magyarok őshazáját és korai etnikai történetével kapcsolatos vándorlását rekonstruáló kutatásunk –, hogy a recens életföldrajzzal kapcsolatos nyelvi adatok is egyértelműen bizonyítják: a szilfa elterjedése a lombos erdő másik fájával, a tölgygel egyetemben a kelet-európai sztyeppe övezetben egészen a Kaukázus hegyvonulatáig bezárólag mindig is jól adathozható volt, még hozzá az egész holocénkor folyamán (HOTYINSZKIJ, 1977, 1981). Az ugor etnokulturális közösségből kiváló és lovas nomád életmódra áttérő, pusztai nagyállattartással foglalkozó magyaroknak elég sokáig olyan területen kellett tartózkodniuk, ahol feltétlenül ismertnek kellett lennie a szilnek, ám nem nőtt a tölgyfa. Teljesen nyilvánvaló, hogy a szóban forgó különleges ökológiai feltételeknek nem felelhet meg a kelet-európai sztyeppe, illetve a hozzá tartozó ligetes mezőség övezete, ahova hagyományosan lokalizálni szokták – P. F. Köppen (1834–1905) akarátlanul is félrevezető életföldrajzi koncepciója nyomán – az egykori finnugor, ugor, majd magyar őshazából eltávozó, legközelebbi nyelvrokonaiktól végleg elváló, és a sztyeppe övezetébe vándorló magyarokat (KÖPPEN, 1886,

⁹ A szilfa elnevezése egy-két kivétellel szinte az összes finnugor nyelv nyelvben megtalálható. Meg volt az Urál szélesebb környékére lokalizálható nyelvcsaládunk szállásterületén is, nemcsak a hegység nyugati, hanem a kelti, szibériai oldalán is, ahová az európai lombos erdő a jelenlegi hűvös klímaperiódusba is átnyúl. A szilfa rekonstruált alapformája: PFU *sala, de uráli őshazájában meglehetősen a lombos erdő legtipikusabb fájával, a tölgygel együtt. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy jelentős félreértésre adott okot, hogy hosszú időn keresztül a nyelvészeti paleontológia jeles alkalmazóinak nem volt tudomásuk arról, hogy a lombos erdő egyik fontos *refugiuma* éppen az Urál-hegység déli és középső része volt, amelynek közelében az uráli, finnugor, majd ugor őshaza feküdt (HOTYINSZKIJ, 1977; vö. HAJDÚ, 1964, 23–76.). A tölgyfa neve az ugor csoport nyelveiből csak viszonylag nemrég tűnt el véglegesen, a szil megnevezése azonban továbbra is megmaradt, amikor az ugor egység felbomlott, és a magyarok délre, a sztyepére vándoroltak a Kr. e. 12–10. évszázadban, és ott lovas nomádokká váltak ökológiai okok következtében. Ezen túlmenően a tölgyfa finnugor, illetve ugor közös nevének egyértelmű rekonstruálásában mindmáig problémát okozott a tölgy kiszorulása és csaknem teljes eltűnése Nyugat-Szibériának az Urálhoz közel fekvő vidékéről a klímaoptimum után, amikor az Északi félteke időjárása a globális lehülés következtében jelentős mértékben hűvösebbre vált. Ennek következtében a lombos erdő északi és keleti határa jelentősen megváltozott (GORCSAKOVSKIJ, 1968; HOTYINSZKIJ, 1977; vö. VERES, 2006, 2007).

1890). Tehát mindenk előtt azért nem fogadható el Moór Elemér fentebb említett, és hosszú időn keresztül domináló téves életföldrajzi hipotézise, mert Kelet-Európában, az északi sark közelében fekvő tajga zóna kivételével, a lombos erdő minden fája mindenütt folyamatosan ismertnek számított, legalábbis az utóbbi kilencezer évben: nemcsak az Urál-hegységtől a Fenn-Skandináviáig szélesen húzódó európai lombhullató erdők sávjában, hanem az ehhez tartozó ligetes mezőségi zónában, sőt az európai sztyeppe övezet egész vidékén is, a Kaukázusig bezárólag (vö. HOTYINSZKIJ, 1977; GORCSAKOVSKIJ, 1968, 149.).

Koncepciókat jól támogatja, hogy az oszétéknél és a többi, egymással rokon észak-kaukázusi nép nyelvében a szilfa kétségtelenül megvan. Így a Kaukázus észak-nyugati részén élő őshonos adigék legkülönbözőbb dialektusaiban megtalálható a szóban forgó szilfa közös neve a Fekete-tenger partjától egészen az Elbruszig bezárólag, amelyet a kabardok Oštennek hívnak. A Kaukázus legmagasabb hegycúcsa, más népekhez hasonlóan a cserkeszknél is az istenek szent lakóhelyének számít. Nem véletlen, hogy éppen ebből az északnyugat-kaukázusi nyelvből etimologizálható a krónikáinkból jól ismert Azovi (Meotiszi) tenger középkori megnevezése. Tehát, mint említettük az adige nyelvjárások mindegyikében kimutatható a szil elnevezésének közös cserkesz töve. Ebből kifolyólag a szilfa őshonos jelenléte nyelvészetileg és életföldrajzilag megbízhatóan adatolt. Evvel kapcsolatban fontos életföldrajzi körülménynek szükséges tartani, hogy míg a lombhullató erdő legfontosabb fájának a nevét a magyarok nem vették át, addig a *tölgy* neve a magyarban az adigék kabard csoportjától keletre élő, és szomszédos iráni nyelven beszélő, pravoszláv vallású oszétból való jövevényyszó.¹⁰ Feltétlenül további figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban a *tölgy* termése, a *makk* szó kaukázusi eredetének hipotézise. Érdekes körülménynek számít ez, mivel a *tölgy* termésének elnevezését, a *makk* szót különös módon az észak-kaukázusi nyelvcsalád még keletebbre található, dagesztáni csoportjába tartozó, az oroszok által avaroknak nevezett etnikumtól vehették át őseink. Annál is inkább érdekes körülménynek számít ez, mivel a szóban forgó nyelvben a *makk* *maq* hangzású és jelentésű szó egyidejűleg nemcsak a *tölgyfa* *maq* neve, hanem vele párhuzamosan termésének *maq* megnevezésére is

---

¹⁰ Ezzel kapcsolatban azonban feltétlenül figyelembe kell venni, hogy ennek az iráni nyelvnek alán elődje a múltban, a Kr. e. 7. századtól, vagyis a korai nomádok korától kezdve a jelenleginél jóval szélesebb területen volt elterjedve a sztyeppe övezetben. Ebben az időben az iráni szkíták, majd pedig a szarmaták domináltak ebben az ökológiai zónában, amelynek középső részén a honfoglaló magyarok embertani arculata kialakult. V. I. Abajev, aki a kérdés legnevesebb szakértőjének számít, kutatásai szerint hozzávetőleg több mint száz szóegyeztés található magyar és az oszét nyelv között. Kiemelkedő figyelmet érdemel az *isten* ~ *ysten* közös etimon, amely szerinte azonban – az elterjedt vélemény ellenére – egyáltalán nem iráni eredetű, hanem egy harmadik nyelvből származik. A hazai nyelvészek szerint az Isten ismeretlen etimológiájú szónak számít. Ezzel az érdekes, máig megoldatlan kérdéssel még Hoppál Mihály, Voigt Vilmos, Harmatta János és Rédei Károly is foglalkozott.

szolgál. Erre a 20. század első évtizedében Munkácsi Bernát (1860–1937) már rámutatott a magyar nyelv kaukázusi jövevény szavait tárgyaló, kitérő munkájában (MUNKÁCSI, 1904, 278.). Sajnálatos módon a korabeli méltatlan kritika következtében, az elévülhetetlen tudományos érdemekkel bíró szerző, aki hosszú időn keresztül a Magyar Néprajzi Társaság vezetőségi tagja és *Ethnographia* című folyóiratának is szerkesztője volt, megbántottan véglegesen abbahagyta az észak-kaukázusi nyelvekkel kapcsolatos további vizsgálódásait. Ezzel hazai őstörténet-kutatásunkat jóvátehetetlen kár érte.

A fentebb elmondott életföldrajzi adatok segítségével csupán csak azt szerettük volna bizonyítani, hogy Moór Elemér alaptalanul feltételezte, hogy a magyarok voltaképpen nem is jártak a sztyeppe övezetben, következésképpen a Kaukázus előterében sem. A neves tudós nagyot tévedett, amikor máskülönben érdekes tanulmányában kategorikus formában, de a földrajzi valóságtól erősen elrugaszkodva, igencsak elavult német adatok (FRIDRICHSEN, 1933, 96.) alapján megalapozatlanul feltételezte, hogy a kelet-európai sztyeppén és a hozzá szervesen kapcsolódó Kaukázus előterében teljesen hiányoznak az európai lombos erdő jellemző tipikus fái, vagyis a szil és a tölgy, valamint a hárs. Moór hatásos, de elvetélt őstörténeti koncepciója szerint a magyarok állítólag életföldrajzi okok, az európai lombos erdő tipikus fái állítólagos hiánya miatt nem kerülhettek a kelet-európai sztyeppés vidékekre, beleértve ebbe a Kaukázus előterét is. Csakhogy ez a hosszú időn, azaz több mint fél évszázadon keresztül sokakat megtévesztő egykori munkahipotézis egyáltalán nem felel meg a dél-orosz, illetve ukrán mezőségen uralkodó ökológiai realitásnak. A jelenleg rendelkezésünkre álló életföldrajzi adatok teljes mértékben ellentmondanak Moór ezen elharmarkodott feltételezésének, amely inkább az eurázsiai sztyeppe zóna nyugati részére vonatkozó hiányos botanikai ismereteken, mintsem a vonatkozó valós empirikus tényeken alapult.

Summa summarum: a felsorolt életföldrajzi adatok és az ezeknek megfelelő, Kaukázusból származó adige *szil*, illetve oszét *tölgy*, továbbá a dagesztáni avar eredetű *makk* életföldrajzi szavak valószínűsítik, hogy a nagyállattartó, tipikus lovas nomád életmódot folytató magyarok igencsak hosszú ideig tartó, keletről nyugat felé irányuló vándorlásának során, más állattartó pusztai népekhez hasonlóan, igenis huzamosabb ideig tartózkodhattak a Kaukázustól északra elterülő sztyepp vidéken. Ott, ahol egykori vándorlásuk idején nem sokkal a honfoglalás előtt az alánok, a bolgár–onogurok és a kazárok települései voltak, méghozzá az észak-kaukázusi nyelven beszélő népekkel jelentős mértékben keverten. Mindenesetre a magyarba az észak-kaukázusi nyelvekből került bele a tölgy és a makk szó, sőt talán még az Isten név is, amelyre majd az elkövetkezendőkben részletesen kitérünk.

Ugyancsak kevésbé ismert még a magyar őstörténettel fogalakozó hazai szakirodalomban, hogy a kaukázusi nagyrosszhoz tartozó *adigéknél* a magyarokhoz közelítő *antropológiai arculat* mutatható ki. A kaukázusi szubsztráum hatás azonban jellemző a szomszédos, iráni nyelvű, jelenlegi

etnikai területükön jövevénynek számító oszétokra is. Erre csak az utóbbi időben derült fény. Nemrég ugyanis sikerült meggyőzően kimutatni, hogy az észak-kaukázusi nyelvcsalád nyugati ágába tartozó, egymással közeli rokonságban lévő adige–abház–abaza–ubih etnikumok, az oszétokkal együtt, embertani típus tekintetében jelentős mértékben hasonlítanak a kelet-európai populációk antropológiai sajátosságaihoz mind a szomatológia, mind pedig a dermatoglifika tekintetében, valamint genetikailag is (ALEKSZEJEV, 1975).

Feltűnő, hogy az adigék keleti dialektus csoportjánál, a *kabardok*nál, amelyet, mint említettük nyelvészetileg Bálint Gábor tanulmányozott eddig a legrészletesebben 1895-ben, a lótenyésztés rendkívül magas szintet ért el. Rendkívül híresek a szívós kabard lovak. Szultán Han-Girej-nek a cári udvar számára 1848-ban az adigékről készült részletes néprajzi monográfiájából tudjuk, hogy régebben a cserkesz harcosok lovas taktikája megtévesztően hasonló volt a honfoglaló magyarok harcmodorához. Talán nem véletlen, hogy a középkorban a magyarok is szívesen vásároltak kabard lovakat a Kaukázusból, amelyek jó híréket egészen a huszadik századig megtartották (HAN-GIREJ, 1989, 138.). A cserkeszek könnyű lovasága az európai ágyúk alkalmazásáig verhetetlen, a világon a legjobbnak mondható volt. Feltehetőleg egyáltalán nem véletlenül történt, hogy még a világhódító mongolokat, majd később Timur Lenk csapatait is legyőzték, főleg a cserkeszekből álló *mamelukok*, akik több évszázadon keresztül, egészen Napoleon megjelenéséig uralkodtak Egyiptomban. Mindmáig ismert az adige harcosok hagyományos viselete. A többi kaukázusi népnél nemcsak tradicionális ünnepi nemzeti viseletnek számít ma is, hanem megnevezésében „cserkeszka” a cserkesz név ma is jól felismerhető. Ezt az öltözetet szomszédságukban élő kozákok is átvették, és ezzel a kaukázusi lovas népek, amelyek közül éppen a cserkeszek bírtak a legnagyobb kulturális presztízzsel, kétségtelenül jelentős hatást gyakoroltak a cári hadsereg tisztí egyenruhájára, csakúgy mint a jordán királyi testőrség összetételére.

Különös, hogy egyelőre nem nagyon ismert a hazai tudományos körökben az sem, hogy az adigék távoli nyelvrokonai, az elő-ázsiai magas kultúrához tartozó hattik voltak, akik nemcsak a vasat, hanem az acélt is feltalálták (IVANOV, 1985, 134–150.). Tudománytörténeti érdekesség, hogy az ókori Anatólia közepén elterjedt híres hattiak nyelvi, genetikai kapcsolatát az északnyugat-kaukázusi, vagyis adige–abház–abaza–ubih nyelvekkel éppen magyar kutató, Mészáros Gyula fedezte fel még a 20. század 30-as éveiben, amikor az Ankarai Egyetemen tanított (MÉSZÁROS, 1935; vö. még IVANOV, 1985; SZTAROSZTYIN, 1986; KUMAHOV–KUMAHOVA, 1985).

A Kaukázus előterének sztyeppéjén, a Laba és a Belaja folyók környékén élő nyugati *temirgoj* néprajzi csoport nyelvéből alakult ki az *adige irodalmi nyelv*. Istvánovits Márton (1930–1991) az MTA Néprajzi Kutatóintézet folklór osztályának egykori vezetője jól ismerte az adige nyelv kabard dialektusát és a kaukázusi népek folklóráját, amelyet még a Tbiliszi Egyetemen tanulmányozott az 1956–1959-es években. Nem sokkal halála előtt a kau-

kázusi sámánizmusról írt érdekes tanulmányában kifejtette azt a nézetét, hogy a „Gólya, gólya gilice, mitől véres a lábad?” kezdetű magyar gyermekmondóka kapcsolatba hozható a cserkeszek tradicionális kultúrájában szerepet játszó *csaps* elnevezésű, betegséget gyógyító hagyományos szokással, népi orvoslással. Ezt úgy alkalmazzák az adigék, hogy a sebesült embert nem hagyják elaludni, hanem síppal, dobbal, hegedűvel „gyógyítják” (ISTVÁNOVITS, 1991, 49–76.). Az elmondottakat ki kell egészíteni még azzal, amit Nalcsikban, a kabard-csoport fővárosában sikerült megtudnunk az adige népzenevel foglalkozó szakemberektől, hogy a cserkeszek népdalainak a kereszténység és iszlám elterjedése előtti archaikus rétege kimondottan pentaton jellegű. Voigt Vilmos legújabb kutatásai szerint kaukázusi–magyar folklórkapcsolatok is valószínűsíthetők.

Véleményünk szerint eddig Bálint Gábornak legalább egy etimológiája igazoltnak tekinthető. Kabard–magyar–latin szótárában felvetette az ötletet, hogy az adige nyelvben a *ce* ’fog’ jelentésű szó a magyar *arc* ~ *orca* végződésnek *-c*, *-ca* formájával hozható közvetlen etimológiai kapcsolatba (BÁLINT, 1904, 387.). A későbbi etnológiai kutatás ezt a hipotézist adatolta. V. V. Ivanov, a neves szemiotikus és nyelvész hívta fel a figyelmet 1985-ben a szyktivkari VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadásában arra, hogy a világ népeinél kizárólag csak a kaukázusiak északnyugati csoportjánál (ahol elterjedt jelenség a maszok használata), valamint a magyaroknál mutatható ki az *arc* két szóösszetételből való sajátos képzése, orr + száj (fog) formában.¹¹ A magyar tízes végződésű számnevek, negyventől kezdve kilencvenig közvetve szintén kaukázusi nyelvi hatásra is utalnak, amennyiben a török *on* ’tíz’ jelentésű számnevet a volgai bolgárok és utódjai csuvasok *-van*, illetve *vyn* formában ejtik ki, azaz az észak-kaukázusi nyelvekre tipikusan jellemző *v* előtéttel használják számos kaukázusi jövevényszóval egyetemben (MOÓR, 1963, 42.). Továbbmenően feltétlenül érdemes megemlíteni még, hogy V. P. Kobicsev orosz néprajzkutató szerint a cserkesz *szobə* ’kemence, kemencével fűtött szoba’ jelentésű terminusnak felel meg, amely lexéma széleskörűen elterjedt a Fekete-tenger környéki régióban és a Balkánon (KOBICSEV, 1982, 133.).

Mindent összevetve földrajzi, történeti, antropológiai megfontolások alapján, amelyekhez még néprajzi és folklorisztikai adalékokat is kapcsolhatunk, a továbbiakban nem lehet kategorikusan kizárnunk a nagyállat-tartással foglalkozó, nomadizáló életmódot folytató magyar törzsek egykori hosszabb tartózkodásának lehetőségét a Kaukázus száraz sztyeppei, illetve félsivatagos előterében. Az utóbbi helyen öntözéses földművelés is folyt, amire utalhatnak az *árok* és *teve*, török eredetű szavaink. Az eddig is ismert magyar–oszét kapcsolatok mellett a honfoglalás előtti magyar–adige kultúrá-

¹¹ A híres orosz nyelvész és szemiotikus, Toporov, V. N. akadémikus etimológiai javaslata szerint a magyar *arc* etimon tohar eredetű lehet, a ’talp’ és ’kert’ szavakkal egyetemben. Az utóbbi ötlet, minden bizonnyal hibás lehet, hiszen a „kert” szó szinte az egész világon elterjedt, csaknem univerzális elterjedésű lexémának számít.

lis egymásra hatás valószínűsége eddig komolyan fel sem felmerült, hacsak nem számítjuk ide Bálint Gábor cserkesz–magyar párhuzamokkal kapcsolatos gyakori téves feltevéseit. Mindenesetre ma már cáfolhatatlan tudományos ténynek kell tartani, hogy az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó adige sehogy sem lehet nyelvrokona a magyarnak, jóllehet Bálint Gábor mindenáron ennek az ellenkezőjéhez ragaszkodott, Arany János találó megjegyzése szerint keményfejű módon egészen 1913-ban bekövetkezett haláláig (BÁLINT, 1900, 1901, 1904). A feltételezett észak-kaukázusi–magyar etnokulturális kapcsolat milyenségét a nyelvi anyag vizsgálata alátámaszthatja, finomíthatja, de önmagában nem zárhatja ki. Csakhogy amíg ezt a népünk etnogenezise szempontjából fontos vizsgálatot nem végezték el, senki sem állíthatja bizonyossággal, hogy a honfoglalás előtt őseinknek nem lehettek kulturális és nyelvi kapcsolatai az Észak-Kaukázus környékén élő különböző őshonos népekkel. Ezt azért hangsúlyozzuk különösképpen, mert az utóbbi időben Moór Elemér hipotézise nyomán a lovas nomád életmódot folytató magyarok tartózkodását a Kaukázus előterében szinte divatos volt a hazai szakirodalomban kategorikusan cáfolni (MOÓR, 1933; KRISTÓF, 1980, 78.).

A századforduló idején viszont, sőt előtte is elég széles körben elterjedt nézetnek számított hazánkban, hogy a Kaukázusban élő cserkeszek (adigék) a magyarok közeli nyelvrokonai lehetnek. Hiszen erről már előzőleg elég gyakran írtak, többek között Besse János (1765–1841). Tulajdonképpen Bálint Gábor is ennek a feltételezésnek a hatására vállalkozott a Zichy harmadik ázsiai expedíciójában való személyes részvételre, azért hogy az általa is támogatott cserkesz–magyar nyelvrokonság kérdését komolyabban, tudományos módszerrel, a Kaukázus hegyei között közelebbről is megvizsgálja. Kimondottan ezért tanulmányozta a helyszínen a világ egyik legnehezebb nyelvét. Kétségtelen tény, hogy a magyar–cserkesz nyelvrokonság reményében gyűjtötte össze kolosszális mennyiségű kabard nyelvi anyagát. Voltaképpen a magyar kaukázusi nyelvrokonság bizonyítására törekedve írta meg az adige nyelv nyelvtanát és ezért valószínűleg a világon eddigi legteljesebb, tudományos igényű cserkesz szótár kiadását. A népszerű, tetszetős hipotézis azonban tudományosan ezúttal sem igazolódott be. Bálint Gábornak munkájában ezt nem sikerült bebizonyítania, bár haláláig azon teljesen megalapozatlan tévhitben ringatta magát, hogy a magyar és cserkesz közeli rokonai egymásnak. Ezen kívül szerinte a japánnal együtt beletaroznak a „turáni nyelvcsaládba”, még hozzá a burjáttal, kalmükkel, dravidával, meg a kínaival egyetemben. Csakhogy a cserkesz nyelv, amely egyértelműen az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozik, nem lehet rokona a finnugor eredetű magyarnak.

A további félreértések és félremagyarázások elkerülése végett, szükségesnek látszik kiemelten hangsúlyozni, hogy Bálintnak különösen a Kaukázusban végzett munkáját hibái ellenére sem kell teljesen hiábavalónak tekinteni. Még hozzá azért, mivel a nemzetközi nyelvtudományt egy olyan komoly leíró nyelvi anyagot tartalmazó szótárral gazdagította, amely-

nek voltképpen mind a mai napig nincsen párja a nemzetközi kaukazológiai kutatásban. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy Bálint Gábor szótárát egy jelentős módszertani tévedés alapján készítette el. Kétségkívül azért futott zátonyra az általa vizsgált kérdésben, mert Max Müller fantom hipotézisét, a nem létező „turáni nyelvcsalád” koncepciót kritikátlanul átvette és minden áron megpróbálta alkalmazni. Kutatói rugalmatlanságát és módszertani felkészületlenségét bizonyítja, hogy haláláig meg volt győződve a magyar és adige (cserkesz) nyelv között fennálló állítólagos szoros genetikai rokonságról. Ennek ellenére mégis elévülhetetlen érdemeket szerzett, bár nem a magyar őstörténet-kutatásban, ahogyan remélte, hiszen ebben tudományos szerepe kizárólag tudománytörténeti jellegű és közvetett, hanem egy másik tudományágban, a kaukazológiában. Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet Bálint Gábor jelentős módszertani hibáira és kirívó nyelvészeti tévedéseire, amikor számos kortársához hasonlóan a genetikai nyelvrokonságot összekeverte a strukturális-tipológiai izomorfizmusokkal (BÁLINT, 1877, 190.). Sajnos nem ismerte a tudományos etimológiai elemzés akkor már kidolgozott legfontosabb szabályait. Ennek következtében szófejtései szigorúan vett tudományos szempontból általában nemcsak kétesek, hanem teljesen elfogathatatlanok. Ma már nyilvánvalónak látszik, hogy feltételezése, miszerint a cserkesz állítólagos nyelvrokona lenne nemcsak a magyarnak, hanem a japánnak is, amit mindig nagy előszeretettel hangsúlyozott munkáiban, akárcsak az állítólagos dravida–magyar vagy mongol–magyar nyelvrokonság teljesen megalapozatlan hipotézis, amit a későbbi modern kutatás teljesen megcáfolt. Ligeti Lajos professzornak Bálint Gábor munkásságára vonatkozó jogos kritikája a mongol nyelvet illetően tudományosan teljesen korrekt, továbbra sem szorul felülvizsgálatra. Az elterjedt feltételezés ellenére egyébként Bálint Gábor nem tudott kabardul, mivel igencsak rövid ideig tartózkodott az expedíciója a Kaukázusban.

A magyar nép őstörténetének szempontjából felettébb fontos – az oszétek mellett – az egymással rokon észak-kaukázusi népek: adigék (beleértve ebbe keleti néprajzi és nyelvjárási csoportjukat, a kabardokat is), inguscsecsen–bac-ok (vajnahok), valamint a nagyszámú, egymással közeli rokonságban lévő dagesztáni nyelv és nép tanulmányozása. Ezek vizsgálatát ugyanis az eddigi hazai kutatás különböző okok következtében sajnálatos módon elhanyagolta. Félreértés ne essék, ez valójában teljesen tudományon kívül álló, politikai okok következtében történt: 1917–1989 között a Szovjetunió észak-kaukázusi része lényegében a külföldiek számára tiltott területnek számított (FODOR, 2004, 153–158.). Ugyanakkor a 19. században folyamatosan történtek nem is akármilyen kísérletek a Kaukázus vidékének feltárásával kapcsolatban, ami azonban később fokozatosan „elfelejtődött”. Így például Besse János (1765–1841) kíséretével 1829-ben már járt Kabard-földön, ahol csaknem eljutott az Elbrusz csúcsáig, és bizonyos cserkesz nyelvi anyagot is gyűjtött. Sőt felvetette az adige–magyar, illetve karacsáj–magyar nyelvrokonság kérdését is, ami ugyan nem igazolódott be,

de egyes karacsáj kutatóknak presztízs okokból kifejezetten tetszik most is (HORÁNYI–PIVÁRCSI, 2001, 24–28.). Besse neve és munkássága Párisban franciául kiadott többkötetes műve Oroszországban jelenleg jól ismert a kaukázusi népekkel foglalkozó kutatók között, bár tévesen sokan franciának tartják.

Nemcsak nálunk, hanem a nyugati tudományosságban is kevésbé ismert, sőt még a szakemberek közül sem mindenkinek van tudomása róla, hogy a fentebb felsorolt kaukázusi népek – az iráni eredetű oszétek valamint a török nyelven beszélő karacsáj–balkárok és nogájok kivételével – egy közös nyelvcsaládot alkotnak, amit a vonatkozó szakirodalomban észak-kaukázusi vagy kaukázusi nyelvcsaládnak hívnak. Mi több ez utóbbi a kínai- tibetivel, és a burmaival együtt a sino-kuakázusinak nevezett, genetikai jellegű szupernyelvcsaládot alkotja (SZTAROSZTYIN, 1986, 134.). Ennek mérete a nosztratikus (eurázsiai) nyelvcsaláddal vetekszik. Az előző nyelvtörzshöz sorolják egyesek újabban a Jenyiszej forrásvidékén található *ketet*, amit többen, nyugaton és keleten egyaránt, a hunok nyelvével hoznak kapcsolatba. Nagyon fontos új fejlemény a legmodernebb kutatások szerint, hogy a Kaukázuson-túli, *dél-kaukázusinak* vagy *ibérnek*, illetve *kartvelnek* is nevezett (grúz, migrel, szvan, laz) csoport nincs genetikus nyelvrokonságban az észak-kaukázusi nyelvcsaláddal, ahogyan eddig, a grúz tudósok, sokáig feltételezték, akik régebben egy nem létező, virtuális kaukázusi–ibériai nyelvcsaládot rekonstruáltak, főleg tipológiai egyezések alapján. A legújabb kutatások szerint csupán másodlagos, azaz areális kapcsolaton alapuló, úgynevezett „nyelvszövetségi” viszonyban állnak egymással az észak-kaukázusi, illetve az ibér-kartvel nyelvcsalád. A kartvel (ibériai) azonban beletartozik a nosztratikus nyelvek csoportjába. A szakembereken kívül nem nagyon ismert az sem, hogy az észak-kaukázusi nyelvcsaládba beletartozik még a Kis-Ázsiában a Kr. e. 2. évezredben domináló hattí és hurrita is, amely etnikumok a világtörténelemben kiemelkedő szerepet játszottak (GYJAKONOV, 1967). Az előbbieket találták fel a vasat, az utóbbiak pedig a harci szekeret. Ezek a nyelvek a mai észak-kaukázusi csoporttal genetikai kapcsolatban álló, közeli rokonyelveknek számítanak. A kaukázusi eredetű *hattí*, azonban nem tévesztendő össze a később rájuk települt indoeurópai hettitáival. Mészáros Gyula már a 20. század harmincas éveiben bebizonyította, hogy ez a nyelv a kaukázusi nyelvek északnyugati ágával, amelybe az *adige* (cserkesz), az *abház* és az *abaza*, továbbá a nemrég kihalt *ubih* tartozik, áll közelebbi kapcsolatban. A hurri (hurrita) pedig a csecsen–ingus–bac (vajnah) és dagesztáni nyelvekhez kapcsolható, ahogyan ezt nemrég Münchenben kiadott angol nyelvű monográfiájukban I. M. Gyjakonov és Sz. A. Sztarosztyin akadémikusok megbízható módon adattolták. Jóllehet tudományosan rendkívül érdekesnek számító, egyedülálló eredményük yisszhangja több mint egy egész emberöltő alatt nem jutott el az Egyesült Államokig.¹²

¹²Mindenesetre sokatmondó tény, hogy az indoeurópai nyelvekben a földművelésre és állattartásra vonatkozó szavak, beleértve a lovat és a méhet is, a fémelnevezések nagy

Nem nagyon ismert, hogy a legújabb kutatás szerint a kaukázusi népek őshazája egykoron minden valószínűség szerint délebbre terült el, Anatólia és szélesebb környékén lehetett, főleg a Çatal-Hüyük neolitikus kultúra körzetében, ahol többek között az egyik legkorábbi, Kr. e. 7. évezredből származó halotti maszkot találták a régészek (MELLAART, 1968, 39.). Elő-Ázsia kétségen kívül a kaukázusi nyelvek őshazájának számít, de részben ide lokalizálható az afroázsiai nyelvek kiindulási területe, de hipotetikusán még feltételezett *nosztratikus* csoport bölcsője is, a paleolit korban, amikor a gravetti kultúra Anatóliából kiindulva elterjedt Európa szinte egész területén. A protokaukázusi nyelven beszélő populációk délebről, anatóliai őshazájukból vándoroltak északabbra, jelenlegi etnikai területükre, továbbá a Balkánon keresztül Európába, többek között a Kárpát-medencébe is. A Kaukázus, főleg annak déli része Elő-Ázsiával egyetemben a kaukázusi, sino-kaukázusi, továbbá az ibér (kartvel) nyelvek eredeti elterjedési területe lehetett (IVANOV–GRAMKALIDZE, 1985, 356.). A további félreértések elkerülése végett szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a közel-keleti őshazájukban kaukázusi nyelven beszélő, etnikailag még nem differenciálódó csoportok Euráziában, sőt az egész földkerekségen elsőként tértek át a termelőgazdálkodásra és a fémművességre, ebben a tekintetben az indoeurópaiakat, sőt a sumerokat is jóval megelőzték. A kaukázusi népek anatóliai őshazájukból kiinduló migrációjuk során a Balkánon keresztül a Kárpát-medencét is elérték, miközben főleg Dél-Európa délibb részén mindenütt ők terjesztették el a neolitikus agrárforradalmat. Ezt a nagyszabású népvándorlást jelenleg már nemcsak régészeti és antropológiai anyag bizonyítja, hanem a modern genetikai DNS kutatások is egyértelműen igazolják (CAVALLI-SFORZA, 2002, 101–141.; WELS, 2003). Több hullámban történt vándorlásuk során a kis-ázsiai őshazájukból elvándorló kaukázusi nyelvű csoportok rendkívül jelentős kulturális hatást gyakoroltak az európai őshazájukban élő egykoron primitív indoeurópaiakra, mivel elterjesztették náluk a neolitikus forradalom legfontosabb kulturális vívmányait. Eközben azonban jóval kisebb létszámuk és nyelvük rendkívüli bonyolultsága miatt fokozatosan asszimilálódtak a számbelileg nyolcvan százalékos demográfiai fölényben lévő, feltehetően a paleolit óta őshonos indoeurópaiakhoz (vö. CAVALLI-SFORZA, 2002, 101–141.). Szubkontinensünkön a jö-

---

többségével egyetemben, idegen nyelvi átvételek, akárcsak a sumerban. Mindkét csoport Mezopotámiában viszonylag késői jövevénynek számít. Mind az indoeurópaiaknál, mind pedig a sumeroknál a termelőgazdálkodásra való forradalmi áttérés külső, viszonylag késői elő-ázsiai hatásra történt. De nem zárható ki a helyi népesség szubsztrátum hatása sem, amit a sumerok hangrendszere és termelőgazdálkodásra vonatkozó jövevényiszavai bizonyítanak, legalábbis M. I. Gjakonov nemrég elhunyt neves ókorkutató véleménye szerint. Ráadásul éppenséggel a kaukázusi nyelvcsaláddal áll távoli, rokonságszerű kapcsolatban nemcsak a hatti és hurrita-urartui és a velük rokon etruszk, hanem a baszk, sőt egyesek szerint még a sumer nyelv is, bár az utóbbi inkább nyelvsvöetségi, illetve szubsztrátum szinten. A legújabb kutatások szerint a sumer az ótibetihez áll a legközelebb a sini-kaukázusi nyelvcsaládban.

vevény protokaukázusiak jelentős kulturális hatása az ős-indoeurópaiakra ez utóbbiak későbbi dominanciájának nagy titka.¹³ A fentebb vázolt elképzelést egymástól függetlenül a legújabb nyelvészeti, genetikai és régészeti kutatások nemrég egyértelműen bebizonyították. Ebben rendkívüli szerepet játszott Sz. A. Sztarosztyn (1955–2005) nemrég elhunyt akadémikus szenzációs nyelvészeti felfedezése, ami halomra döntötte az addigi tudományos koncepciókat, főleg Ivanov és Gramkalidze elhíresült hipotézisét az indoeurópaiak állítólagos elő-ázsiai őshazáját illetően. Sztarosztynnak sikerült meggyőzően kimutatnia, hogy az indoeurópai alapnyelvben a földművelésre, az állattartásra és a fémművességre vonatkozó ősi terminológiai rendszer, kb. háromszáz szótó egyáltalán nem eredeti, azaz nem indoeurópai származású. Ezek, zömmel a termelő gazdálkodással kapcsolatos etimonok csaknem teljes egészében idegen átvételek, mivel kaukázusi jellegű nyelvi eredettel bírnak (SZTAROSZTYIN, 1986, 145–212.). Mindez kizárja azt a mostanában rendkívül népszerű koncepciót, amely szerint az indoeurópai népek őshazája állítólag Anatólia és a szomszédos Észak-Mezopotámia lenne, amit következésképpen a neolitikus agrárforradalom bölcsőjével azonosíthatunk. Más szóval a legújabb nyelvészeti adatok az archeológiai és genetikai adatokkal teljes összhangban azt bizonyítják, hogy a civilizációkat létrehozó termelőgazdálkodás és fémművesség Anatóliából, vagyis a kaukázusi népek egykori őshazájának területéről indult ki a neolitikus agrárforradalom, és innen terjedt el jelentős migráció segítségével Európában. Ennek hatása genetikailag jelenleg is jól kimutatható a mai európai népek populációiban, méghozzá 18 százalékos arányban (CAVALLI-SFORZA, 2002, 101–118.). Ebből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy a kaukázusi nyelvű népek elődei lennének a legkreatívabb etnikum földünkön, ahogyan azt Magyar-Beck István kreatológus feltételezte egyik munkájában (MAGYARI-BECK, 1980, 233.). Már eddig is többször hangsúlyoztam, hogy érdekes módon a biológiai evolúcióhoz tipológiailag hasonlóan a kulturális, gazdasági jellegű újításokra általában akkor kerül sor a múltban és a jelenben egyaránt, amikor komolynak mondható krízishelyzet alakul ki. Az elmúlt korokban a történelem során a klimatikai változással összefüggő ökológiai krízishelyzet ugyanis nyilvánvalóan determinálta a bajba került, túlélésért küzdő etnikum kulturális adaptációját, azaz alkalmazkodást kívánt a megváltozott földrajzi környezethez. Ez a kritikus helyzet a megmaradásért való állandó törekvés következtében kulturális újítás beve-

¹³ Mindezek az előbb említett, nemrég nyilvánosságra került, jelentős új tudományos eredmények egyértelműen mutatják, hogy nem felel meg a valóságnak, amit egyesek hirdetnek, miszerint jelenleg történeti-összehasonlító nyelvészettel a világon anakronisztikus módon ma már egyedül és kizárólag csupán Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémián foglalkoznának. Ennek homlokegyenest ellentmondanak például az amerikai, az orosz és a japán összehasonlító nyelvészeti kutatás legújabb rendkívüli sikerei, amit a nosztratikus és sino-kaukázusi nyelvtörzs, továbbá az altaji, az ausztronéz, illetve az észak-kaukázusi, s a vele kapcsolatban álló na-dene nyelvcsaládok rekonstruálása során értek el a történeti összehasonlító módszer bevált alkalmazásával.

zetését teszi nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is. Erre a hipotézisünkre vonatkozóan a tudomány újabb értékes adatokat és elméleteket szolgáltatott az utóbbi időben. Jelesen az emberi agy funkcionális aszimmetriájához kapcsolódó adaptáció neurobiológiai következményéről van szó, amely váratlanul fellépő krízis helyzetben nagymértékben stimulálja a jobb agyféltekében elhelyezkedő kreativitás központ tevékenységét. Ezzel kapcsolatban ma már érdekes új koncepciók állnak a rendelkezésünkre a magatartásgenetika és a neurobiológiai részéről. Ezeknek az elméleteknek a segítségével egyértelműen meg lehet magyarázni, hogy miért fedezték fel elsőként és önálló, kreatív módon a termelő gazdálkodást az elő-ázsiai őshazájukban élő kaukázusi nyelvű populációk, amikor többszörös természeti katasztrófa következtében rendkívüli ökológiai nyomás alá kerültek. Majd később a megváltozott demográfiai helyzet hatására akaratlanul is vándorlásra kényszerültek egyes csoportjaik Európa felé. Tudásunk mai szintjén jelenleg már nagy vonalakban megbízhatóan rekonstruálni lehet, miszerint a világtörténelmi jelentőségű ökotípust, a földművelést és állattartást hogyan fejlesztették ki a kaukázusi népek közös elődei és szomszédai, amikor optimálisan alkalmazkodtak a kiszáradt sztyeppéhez és félsivataghoz. Ez egyúttal azt jelenti, hogy éppenséggel a kaukázusi nyelven beszélők találták fel a termelőgazdálkodást Anatóliában a Kr. e. 9–7. évezred körüli időben. Vagyis tőlük terjedhetett fokozatosan és láncreakciószerűen keleti és nyugati irányban egyaránt a földművelés és az állattartás, azaz modern civilizációnk alapja. Am ez nem kulturális diffúzió hatására történt, hanem konkrét migrációk útján, amikor klimatikai-ökológiai és demográfiai változások miatt elvándorolni kényszerültek e kaukázusi nyelven beszélő csoportok Elő-Ázsia őshazájukból, és amikor évente egy km sebességgel terjedt nemcsak a termelő gazdálkodás, hanem vele együtt párhuzamosan a közel-keleti gének is, amelyek 18 százalékos arányban mindmáig megőrződtek az európai populációkban.

Tudománytörténeti érdekességként kell számon tartani, hogy a sino-kaukázusi nyelvtörzshe tartozó, egymással ugyan eléggé távoli, ám mégiscsak genetikai rokonságban álló nyelvek, vagyis az adige és a tibeti kutatását máig hatóan két magyar tudós, az Erdélyből származó Bálint Gábor illetve Körösi Csoma Sándor indította el. Mi több, a hatti nyelvnek az észak-nyugat-kaukázusi nyelvekkel való közeli genetikai kapcsolatát szintén magyar kutató, a már említett Mészáros Gyula fedezte fel a harmincas években, amikor Budapesten az ubih nyelvről írt, kereken négyszáz oldalas monográfiáját publikálta, amely egyben az ubih nyelv első szótára is (MÉSZÁROS, 1935).

Az igazság az, hogy Bálint Gábornak a kabard–magyar, jobban mondva adige–magyar nyelvhasználati, elnagyolt etimológiai javaslati, hasonlóan az általa felvetett dravida, japán, mongol stb. párhuzamokhoz a legújabb kutatások alapján, a modern nyelvtudomány fényében nem állják meg a helyüket. Mindazonáltal ez a körülmény egyáltalán nem homályosíthatja el Bálint Gábor óriási nemzetközi jelentőségű tudománytörténeti

érdemét a kevéssé kutatott, ám a nemzetközi nyelvtudomány szempontjából kulcsfontosságú kaukázusi nyelvek tanulmányozása terén. Nem kizárt, hogy az adige nyelv dialektusai tartalmazhatnak bizonyos cserkesz–magyar etnokulturális kapcsolatra utaló szavakat, amire Bálint Gábor munkájában többször is utalt. Az erdélyi tudós kabard–magyar–latin tudományos szótára azonban – érthető módon – még nem kimondottan modern történeti-etimológiai szótár, hiszen éppen tevékenysége ideje alatt kezdett kialakulni a modern nyelvtudomány hazánkban és külföldön egyaránt, amelynek kialakításában a magyar tudósok aktívan kivették részüket. Mészáros Gyula ugyancsak elsőként tanulmányozta az adige nyelv másik nyelvjárását, az ubih dialektust, amelyet egyesek, bizonyára jogosan, inkább különálló nyelvnek tartanak a kaukázusi (észak-kaukázusi) nyelvcsaládon belül. A szóban forgó ubih etnikum egykoron a Fekete-tenger festői hegyekkel szegélyezett keskeny partvidékén, a mai Szocsi és Maceszta fürdőváros hőforrásokban gazdag szélesebb környékén élt, egészen 1864-ig. Ekkor, II. Sándor cár alatt, a nagyszabású etnikai tisztogatást és népirtást rendező orosz csapatok több évtizedes véres harc után, a kaukázusi háború végén elfoglalták szállásterületüket. Sajnos nyelvük ma már teljesen kihalt. Ennek a rendkívül különleges, az abház és a cserkesz között átmeneti helyet elfoglaló nyelvnek, amely mássalhangzó rendszerében a fonémák száma eléri a 85-t, a két világháború közötti törökországi diaszpórában való kutatásában aktív szerepet játszott a turkológus Mészáros Gyula. Csakhogy a kaukazológia és ókortudomány területén végzett tudományos munkássága – Bálint Gábortól eltérően – a nemzetközi tudományos közvéleményben, legalábbis az utóbbi időben már viszonylag elég jól ismert. Mészáros Gyula a 20. század 30-as éveiben az akkori török köztársasági elnök, Atatürk személyes meghívására az Ankarai Egyetemen professzorkodott. Ennek világraszóló tudományos eredménye lett később az ubih nyelvről a *Die Päkhy Sprache* című vaskos kötete, amelyet a magyar fővárosban publikált 1935-ben.

Sajnos az a mindenütt jól ismert közmondás, amely szerint „senki sem próféta a saját hazájában”, nemcsak Bálint Gábor munkásságára vonatkozik a cserkesz nyelvvel kapcsolatban, hanem Mészáros Gyula hazai elismerésére is. Arról van szó, hogy az utóbbi időben Mészáros Gyula a hattí nyelvvel kapcsolatos kaukazológiai munkásságának elismerése ellen Harmatta János iranista és Makkai János neolitik-koros régész szinte a személyeskedésig menő támadást indítottak. Szerintük nem felel meg a valóságnak, hogy Mészáros Gyula megfejtette az ókori Kis-Ázsia híres hattí nyelvét a cserkessel közeli rokon ubih segítségével. Sőt még az sem igaz, hogy az ókori hattí genetikai jellegű kapcsolatban áll az északnyugat-kaukázusi nyelvekkel, ahogyan azt a magyar orientalista hetven évvel ezelőtt már bebizonyította. Csakhogy a Mészáros Gyulát méltatlanul lebecsülő hazai kritikákkal szemben Mészáros nemzetközi megítélése teljesen más. Oroszországban az utóbbi időben igencsak intenzíven foglalkoznak nemcsak az ókori nyelvek, hanem a kaukazológiai kutatásával is. Ezt jól szemlélteti az észak-

kaukázusi nyelvek vaskos etimológiai szótára, ami nemrég jelent meg Moszkvában angolul. Ráadásul a világhírű nyelvtudós V. V. Ivanov külön tanulmányt szentelt 1985-ben az ókori hattí és az adige–abház–abaza–ubih csoport közötti nagyszámú nyelvi egyezésnek, amelyről határozottan állítja, hogy kétségbevonhatatlanul genetikai jellegű nyelvrokonságon alapul (IVANOV, 1985, 134–189.). A további félreértések elkerülése végett szeretném ismételtén felhívni a figyelmet arra, hogy Ivanov mostani szakvéleménye teljesen azonos a több mint félévszázaddal korábban Mészáros által publikált nyelvészeti koncepcióval. Ez a sokatmondó körülmény a magyar kutató tudományos prioritását egyértelművé teszi. Ebben a kérdésben az alkotó ereje csúcspontján elhunyt Sztarosztin akadémikus, az észak-kaukázusi nyelvek etimológiai szótárának társszerzője és szerkesztője, szintén Mészáros Gyulához teljesen hasonló eredményre jutott. Nyomós bizonyítékok alapján mindketten kimondják, hogy a hattí nyelv genetikailag legközelebbi nyelvrokonai az északnyugat-kaukázusi adige–abház–abaza–ubih csoport tagjai. A hattí távolabbi genetikai kapcsolatban áll az északkelet-kaukázusi nah-dagesztáni nyelvekkel, az utóbbiak rokoni kapcsolatot a hurrival M. I. Gyjakonov és Sz. A. Sztarosztin bizonyította. A legismertebb Oroszországban tevékenykedő kaukazológusok, Sztarosztin, Kumahov, Kumahova, Ardzimba és Nyikolajev stb. munkáikban egytől egyik egyaránt elismerik a magyar keletkutató Mészáros elsőbbségét ebben a kérdésben. Különös, hogy míg külföldön a vonatkozó nyelvészeti kézikönyvekben, enciklopédiákban és lexikonokban egyöntetűen elismerik a neves magyar keletkutató immár több mint félévszázada elért sikeres tudományos eredményeit, amit a sokáig megfajított hattí nyelvi hovatartozása, eredete, felderítése terén végzett, itthon egyesek még most is alaptalanul és kategorikusan megpróbálják kétségbe vonni Mészáros Gyula orientalisztikai munkásságának jelentőségét, mi több tudományos elsőbbségét, egyúttal a hattinak az észak-kaukázusi nyelvcsaládba való tartozását. Mindez tulajdonképpen tudományos információs deficitből származó vélemény, ami a külföldi vonatkozó szakirodalom teljes negligálásának, jobban mondva egyszerű nem ismerésének a káros következménye.

Nem hallgathatjuk el, hogy Harmatta professzor az adott esetben voltaképpen azért nem akarta elfogadni a magyar nyelvben az Isten szó hattí eredetű etimológiáját, mert nemrég felvetett hipotézise szerint a szóban forgó etimon inkább a középíráni „*istenem*” közszóból magyarázható. Fő argumentuma, hogy a Kaukázus közelében nem vehették át ezt a szót a magyarok, mert az ott élő népeknél ez a terminus állítólag teljesen hiányzik, így a cserkeszeknél sem lehet kimutatni hattí átvételt, az *Ešten*-t. Harmatta nem veszi figyelembe, hogy kitűnő iranista kollégája, V. I. Abajev szerint a magyar Isten etimon nyelvi megfelelője megtalálható az oszét nyelvben. Az oszét származású kutató éppenséggel azt magyarázza 1963-ban Budapesten tartott, és nálunk kiadott értékes tanulmányában, hogy az isten (*ysten*) szó, jóllehet az oszéteknél előfordul, mégsem lehet iráni eredetű. Ez a fontos val-

lási tevékenységre utaló, azonos terminus mindkét nyelvben, a magyarban és az oszétban egyaránt megvan, de feltehetőleg külön-külön egy harmadik forrásból került hozzájuk, mert bár egymásra nagyon hasonlítanak, mégsem lehet egymásból levezetni az isten (*yšten*) nevet (ABAJEV, 1965, 127–158.). Ez a megjegyzése eddig csaknem teljesen elkerülte a hazai kutatók figyelmét. Nagy kár, hogy Abajev akkor még nem tudhatta, hogy végső soron az elő-ázsiai hattiból származik ez az érdekes etimon (IVANOV, 1985; IVANOV–GRAMKALIDZE, 1986). A szóban forgó Isten szó, ami a 'Nap isten' neve: Ešten, Ata Ešten, azaz 'Atya-isten', a hatti mellett még megtalálható mint jövevényszó a hattival közeli genetikai nyelvrokonságban álló hurritában, valamint az oszét mellett éppen azokban az észak-kaukázusi nyelvekben, amelyek genetikai rokonságban állnak a kaukázusi eredetű hattival. Például cserkeszül, azaz adige nyelven az Elbrusz, a Kaukázus legmagasabb csúcsa, más népekhez hasonlóan, az istenek tanyájának nevét viseli *Ošten* formában. Ez a fontos vallási terminus a hattiból átvételként átkerült a szomszédos hurritába, az afroázsiai csoportba tartozó akkádba, továbbá az indoeurópai eredetű hettitába is (Ištenu), ahol azonban később és másodlagosan feltehetően női istenséggé vált (IVANOV, 1985). Az utóbbi két etnikum Anatóliában Kr. e. 2. évezredben rátelepedett a náluk magasabb kultúrájú, kaukázusi nyelvű szubsztrátumra, a hattikra, akiket fokozatosan etnikailag asszimiláltak. Így tehát a fémek, például a magyar vas < PFU *waške < hurri ušhu megnevezésén elnevezéseken kívül más szavak is elő-ázsiai eredetre utalhatnak nyelvünkben. Ezek közül valószínűleg a legfontosabb az eddig ismertetlen eredetűnek tartott, máig vitatott etimológiájú Isten szó. Úgy véljük, hogy Harmatta János elsietett szkepticizmusa ellenére a hatti „Napistenre” vonatkozó terminust etimológiailag elég jól kapcsolatba lehet hozni a nyelvünkben megtalálható, eddig ismeretlen eredetűnek tartott Isten etimonnal. Természetesen erre az átvételre nem a Közel-Keleten került sor, hanem a hattival rokon, a Kaukázus északnyugati részén található cserkesz vagy velük szomszédos oszét nyelveken keresztül, amikor a lovas nomád magyarok kapcsolatba kerültek velük a nagy népvándorlás idején. A cserkeszek legnagyobb kultikus hegyük elnevezésében, toponimjában ugyanis minden bizonnyal az Ešten '*Napisten*' hatti szó szerepel reliktszerű *Ošten* formában. Mindenesetre Bálint Gábor a magyar Isten szót az adige-kabard *s-te-n* formával hozta kapcsolatba, aminek jelentése szerinte állítólag „tűz-adó” lenne, bár ezt jó lenne további ellenőrzésnek alávetni. Amennyiben a cserkeszek szent hegyének elnevezéséül szolgáló *Ošten* toponim, vagy az oszét *yšten* szó, illetve a perzsa Yazdan mégsem nyerne el a magyar iranisták tetszését, akkor szeretnék rámutatni egy tipológiailag hasonló helyzetre az iranisztikában. Nevezetesen arra, hogy Perzsa területen egy teljesen egyedülálló toponimot, vagyis szintén egy kultikus hegy-csúcs elnevezését, a Manuś-t, hozzák egyesek közvetlen kapcsolatba az emberiség mitikus isteni jellegű atyjának az elvezésével. Újabban voltaképpen szintén ebből a gyakorlatilag egyedülálló „indoiráni” adatból szeret-

né levezetni Gulya János népünk magyar önelnevezésének magy- (<madz-<mad'-) előtagját, mely szerinte a szanszkrit manu ~ manuś~ manuśa, és az óind *manu* „ember” mitikus ősalakkal állhat közvetlen összefüggésben (GULYA, 1996). Ez a szó, tegyük hozzá, a mai cigány nyelvben is megtalálható manusz formában, a Franciaországban élő romák így hívják magukat. Felettébb érdekes, hogy Gulya keményen elhatárolódik saját előző, a finnugrisztika által széleskörűen elfogadott hagyományos koncepciójától amelyet a TESZ-ben éppenséggel ő maga publikált a magyar önelnevezéssel kapcsolatban (GULYA, 1996, 457.). A szóban forgó tradicionális finnugrista felfogás szerint a magyar népelnevezés *magy* előtagja a vogulok mańśi önelnevezésével van etimológiai kapcsolatban, rekonstruált formája: *mańćə. Elsőként Munkácsi Bernát vetette fel a századfordulón, hogy a vogul mańśi a szanszkrit manuś „ember” etimonból vezethető le, de nem közvetlenül, hanem csak az iráni nyelveken keresztül. Orosz iranistákkal való többszöri konzultálás után felhívtam már a hazai és a nemzetközi kutatás figyelmét arra, hogy az iráni nyelvekből nem lehet levezetni a mańśi etnonimet, bármennyire is hasonít hangalakjában a vogulok önelnevezése a Munkácsi által javasolt szanszkrit manuś szóra. Nemcsak a magyar népnév etimológiájával foglalkozó finnugor nyelvészek, hanem az iranista Harmatta János sem vették észre, hogy önmagukkal kerültek szöges ellentmondásba, amikor a rekonstruált *mańćə forma állítólagos iráni eredetéhez kategorikusan ragaszkodnak az ugor népek önelnevezésével és az obi-ugorok mos ~ mońť házassági osztályának, fratriájának nevével kapcsolatban. Főleg azért, mivel ez a csoport elnevezést jelentő szó teljes mértéken egybeesik az általuk „mese, monda, legenda, mítosz” jelentésű szó ugor, Harmattánál finnugor kori rekonstruált alakjával, ami szintén *mańćə lesz, pontosabban: *mańćə ~ *maćə (vö. még: magyar „mese” szó etimológiája GULYA, 1975; TESZ, 1975). Ennek következtében akaratlanul is a szóban forgó ugor önelnevezések, etnonimok hagyományosan hangoztatott iráni eredete ellen szolgáltatott nyomós nyelvészeti érveket mind hangtani, mind pedig jelentéstani megfontolásokat illetően.

Minden bizonnyal a hazai finnugrista nyelvészeket jelentős mértékben meglepettette Munkácsi Bernát tekintélye, habár Harmatta éppen iranisztikával foglalkozott. Nem tudatosult bennük, hogy Munkácsi némileg elvethette a sulykot, amikor állandóan a *manuś* formából vezette le a vogulok formailag hasonló mańśi elnevezését. A szanszkritban ugyanis valójában inkább egy manu alakról van szó és nem manuś ~ manuśa (manuśya) tovább képzett melléknévi formáról. Ez utóbbi, mármint a manuś első látszatra ugyan valóban nagyon hasonlít a vogulok mańśi elnevezésére, csak hogy a szanszkritban, óindben manuś ~ manuśa ~ manuśya voltképpen egy továbbképzett, raggal ellátott melléknévi forma, amit a *manu*, azaz „ember” jelentésű óind szóból képeztek. Ráadásul a legfőbb nehézséget az okozza evvel a koncepcióval kapcsolatban széles körben elterjedt iráni átvétellel, hogy az irániiban a közös indoiráni *s > h* hangváltozáson keresztül nemcsak

az *s*, hanem a *h* fonéma is idővel véglegesen eltűnt, és a *manu* jelentése pedig emberről > férfire változott. Az iráni „ember < halandó” jelentésű *marta* szó a finnségi népek nagy részénél valóban étvételre került és gyakran etnonimmé is vált, például: mordva, ud-murt, kama-mort. Az említett Manus perzsiai hegycsúcs és az Avesztában szereplő, szinte egyetlen óind hatást tükröző Manus személynév minden valószínűség szerint e mitikus hősnek, az emberiség atyjának szanszkit Manu alakjával állhat összefüggésben és egyáltalán nem a magyar etnonimmal, ahogyan Gulya János feltételezi azt a legutóbbi időben (akárcsak a cserkesz Ošten < Ešten, a Kaukázus legmagasabb hegycsúcsa az Elbrusz esetében).

A magyar népnév nyelvészeti problematikájával nemrég Angela Marcentonio olasz professzorasszony és Czeglédi Katalin külön tanulmányban foglalkozott (MARCENTONIO, 2006; CZEGLÉDI, 2008). Az említett nyelvészek azonban sajnálatos módon rosszul ismerik a kérdés kutatástörténetét, amit bizonyít, hogy Czeglédi az általam javasolt, a magyar és a mansi önelnevezés beszélő ember etimológiáját tévesen Gulya Jánosnak tulajdonítja, Marcentonio pedig nem is tud róla. Pedig ezt a felettébb fontos kérdést számos kutató elemezte: 1883-ban az erdélyi örmény származású Petrubány Lukács, majd pedig máig hatóan Munkácsi Bernát, Moór Elemér és Zsirai Miklós. Részletesen írt erről a kérdéstről Gulya Jánoson kívül még jelen tanulmány szerzője is, a Hoppál Mihály szerkesztette kötetben, amelynek címe *Mítosz és történelem* (HOPPÁL–ISTVÁNOITS, 1978, 234.). Harmatta János a közelmúltban úgy vélte, hogy az egyes Kazahsztánban élő török csoportoknál megtalálható *madijar* elnevezés az ősmagyarokra utal. Szerinte azért jelentős felfedezés ez, mert a magyarság egy olyan keleten maradt töredékét sikerült állítólag feltárni, amely asszimilálódott az ott élő török népekhez, de nevét és identitástudatát megőrizte. Csakhogy Harmatta János tévedett, amikor a vonatkozó kutatástörténet teljes negligálásával hathatósan támogatta ezt a Benkő Mihály által most újra felmelegített, régi orosz hipotézist. A félreértés elkerülése végett ismételtén megjegyezzük, hogy Benkő Mihály úgynevezett „felfedezése” nem más, mint Sz. P. Tolszov és Sz. A. Tokarjev (1899–1985) a szakirodalomban elég régóta ismert felvetése. E hipotézisre Tóth Tibor antropológus is óvatosan hivatkozott, sőt jómagam is, még pedig Benkő állítólagos rendkívül fontos „felfedezése” előtt kereken egy emberöltővel.

A magyar nép etnikai története (1972) című tanulmányomban röviden ismertettem, hogy egyes orosz néprajzkutatók és régészek a Közép-Ázsiában előforduló magyarhoz hasonló elnevezéseket az ősmagyaroknak tulajdonítják. Ezt elsőként a magyar szakirodalomban Tóth Tibor említette. Erről a korabeli hazai sajtó többször megemlékezett. Így 1967. november 6-án a *Magyar Nemzet* hosszú cikkben foglalkozott Tóth Tibor antropológus eredményeivel, amelynek címe: *Ismeretlen magyar törzsre bukkan egy budapesti tudós Kazachtánban és Üzbekisztánban*. Ezek után tudománytörténelileg nem lehet arról beszélni, hogy a szóban forgó felfe-

dezőst húsz év múlva Benkő Mihály tette volna meg, amikor most a Közép-Ázsiában élő kazakoknál megtalálható *madijar* elnevezést próbálja a magyar népelnevezéssel összekombinálni. Ezt az orosz feltételezést régebben én is elfogadtam. Csakhogy ezzel kapcsolatban ma már komoly, új, tudományos fejleményeknek vagyunk szemtanúi. Somfai Kara Dávid altajista kollégám az MTA Néprajzi Kutatóintézetében, a török nyelvek ismert szakértőjeként nemrég felhívta a figyelmemet arra, hogy a szóban forgó mad-i-jar szó a kazah nyelvben aligha utalhat a magyar etnonimra. Ez a kazah név ugyanis kifogástalan török–perzsa eredetű etimológiával rendelkezik. Somfai Kara Dávid szerint a madijar kazah szó voltaképpen Mohamed próféta, az iszlám vallás alapítójának nevével áll közvetlen etimológiai kapcsolatban. A Mad~Mat forma valójában Mohamed próféta nevének rövidített formája, a jár pedig rendkívül elterjedt, perzsa eredetű átvétel a török nyelvekben, jelentése: „segítő, barát, kedvelő”. Magyarán tehát a kazah nyelvben a *madijar* név etimológiájának szó szerinti jelentése: „mohamedán, muszlim”, pontosabban ’Mohamed segítője’, vagy ’Mohamed barátja’, illetve ’Mohamed kedvelője’. Az említett kazah kifejezés, voltaképpen a Muhamedjar összetétel rövidített formája. A magyar népvünkkel való összevetése filológiailag enyhén szólva problematikus, ennek következtében a némileg félrevezető orosz transzkripción keresztül мадыяр (*magyjar*) alapvetően régen elavult hibás hipotézisnek kell tartani. A kazah nyelvben ráadásul nincs d’(~gy) fonéma. Mindezeket az alapvető filológiai körülményeket figyelembe véve ilyen módon a Közép-Ázsiában élő kazahoknál előforduló *madjjar* nevet, jóllehet hangalakjában valóban található bizonyos formai hasonlóság a magyar etnonimmal, filológiailag mégsem lehet népünk önelnevezésének etimológiájával kapcsolatba hozni, még inkább azonosítani, ahogyan azt Benkő Mihály mostanság feltételezi. Benkőnek az a tévesen nekem címzett, légből kapott, kétségen kívül megalapozatlan ellenvetése, miszerint Somfai Kara Dávid etimológiai elemzése az állítólagos iszlám kazah fundamentalisták véleményével egyezne, nem meggyőző, voltaképpen politikai bunkósbotra célozgatva szeretné megakadályozni – nem korrekt módon való hivatkozásokkal kivédeni – a szóban forgó vitatott kazah szó etimológiájának objektív tudományos elemzését. Nemcsak félrevezető, hanem téves módszertanai félreértés az is, ha valaki az etnogenetis kutatásban egy konkrét szó etimológiáját genetikai elemzéssel, azaz génmarkerek vizsgálva próbálja cáfolni vagy éppen alátámasztani. Ez voltaképpen nem más, mint az interdiszciplínaris módszer félremagyarázása. Módszertanilag nyilvánvalóan teljesen tarthatatlan az a többek által felvetett elgondolás, miszerint DNS-elemzéssel lehetne a szóban forgó madjar kazah szót a magyarok népelnevezésével kapcsolatba hozni. Az adott kérdést csakis nyelvészeti alapon lehet vizsgálni.

IRODALOM

- ABAJEV, Vaszilij Ivanovics
1965 *Oszetyino-vengerszkie jazikovie paralleli*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1973 *Isztoriko-etimologicseskij szlovár 'oszetyinszkogo jazika*. I. Moszkva, Nauka.
1975 *Isztoriko-etimologicseskij szlovár 'oszetyinszkogo jazika*. II. Moszkva, Nauka.
- ACZÉL KOVÁCH Tamás
1967 Ismeretlen magyar törzsre bukkant egy budapesti tudós Kazahsztánban és Üzbegisztánban. *Magyar Nemzet*, 1967. november 6.
- ALEKSZEJEV, Valerij Pavlovics
1974 *Proiszhozsgyenie narodov Kavkaza*. Moszkva, Nauka.
- ARTAMONOV, A. N.
1962 *Isztorija hazar*. Leningrad, Nauka.
- BALASSA Iván
1970 *Az eke története*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- BARTHA Antal
1967 *A honfoglaló magyarság társadalma*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1974 Módszertani megjegyzések Veres Péter „Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténehez” című cikkéhez. *Történelmi Szemle*, 1–2.
1988 *A magyar nép őstörténete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁLINT Gábor
1887 *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén*. Budapest, Hornyánszky Viktor Nyomdája.
1900 *Kabard nyelvtan*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Nyomda.
1901 *A honfoglalás revíziója*. Kolozsvár.
1904 *Lexicon cabardico-hungarico-latinum*. Kolozsvár.
- BÁRCZI Géza
1963 *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- BENKŐ Mihály
2007 Beszámoló 2006 nyári nyugat-szibériai kutatásról. *Eleleink*, VI. I. (11.) 27–37., 89.
- BESSE Jean
1838 *Voyage en Crimée, au Cavcase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et a Constantinople, en 1829. et 1830; pour servir a l'histoire de Hongrie*. Paris.
- CAVALLI-SFORZA, Lugio Luca
2002 *Genetikai átjáró. Különbözőségünk története*. Budapest, HVG könyvek.
- CSEERNYECOV, Valerij Nyikolejevics
1963 K voproszu prarogyini uralcev (finno-ugrov i samodijcev). In: *I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1960].
- CZEGLÉDI Katalin
2008 A keleti magyar szeszerék nyelvi tanulságai. *Ősi gyökér*, 1. Miskolc, 55–64.

- DIENES István
1980 *Honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina Kiadó.
- DOMOKOS Péter
1990 *Szkítiától Lappóniáig*. Budapest. Gondolat Könyvkiadó.
- ERDÉLYI István
1969 *Steppe – Klima – Völkerwanderung. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2. Szeged, 139–147.
2004 *Őseink nyomában*. Budapest.
2008. A régészet mai szerepe és helye a tudományok rendszerében. *Világosság*, XLXI. I., 79–86.
- FODOR István
1973 Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. *Régészeti Füzetek*, II., 15. Budapest.
1975 *Verecke híres útján...* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
1976 The Main Issues of Fenno-Ugrian Archeology. In: HAJDÚ Péter (szerk.): *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Budapest.
1977 *Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről*. Az MTA II. Osztályának Közleményei, 26.
1994 An Outline of Hungarian Prehistory. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXII. Miskolc.
- FRIDRICHSEN, Max
1935 *Mitteleuropa und Osteuropa*. München.
- GORCSAKOVSKIJ, P. L.
1968 *Rasztyenie evropejszkih siroko-lisztvennyih leszov na vostocsnom pregyele areala*. Szverdlovszk.
- GULYA János
1996 A magyar etnonim etimológiája. In: Benkő Loránt–Györffy György (szerk.): *A honfoglalás és a nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYJAKONOV, I. M.
1967 *Predneaziatszkie jaziki*. Moszkva, Ucspedgiz.
- HAJDÚ Péter
1962 *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
1964 Über die alten Siedlungsraumen der uralischen Sprachfamilie. *Acta Linguistica*, 14.
1985 *Uralszkie jazyki i narody*. Moszkva, Progressz.
- HAJDÚ Péter–DOMOKOS Péter
1978 *Uráli nyelvrokaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ Péter–KRISTÓ Gyula–RÓNA TAS András (szerk.)
1985 *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba*. Szeged.
- HAN-GIREJ, Szultan
1989 *O Cserkeszii*. Nalcsik, Progressz.
- HARMATTA János
1977 *Irániak és finnugorok, irániak és magyarok*. Budapest, Akadémia Kiadó.

- HOPPÁL MIHÁLY
1992 *Etnoszemiotika*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- HORÁNYI ISTVÁN–PIVÁRCSI RÓBERT
2005 *Nagy magyar felfedezők*. Budapest, Téka Könyvkiadó.
- HOTYINSZKIJ, N. A.
1977 *Golocen Szevernoj Jevrazii*. Moszkva, Nauka.
1981 *Sledi proslogo vidut v buduscseje (Ocserki paleogeorafii)*. Moszkva, Nauka.
- ISTVÁNOVITS MÁRTON
1989 Kaukázusi sámánizmus. In: Babulka Péter–Borsányi László–Grynaeus Tamás (szerk.): *Síppal, dobbal... Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- IVANOV, V. V.–GRAMKALAJDZE, T. V.
1985 *Indoeuropejszkie jaziki i indoeuropejszkie narodi*. Tbiliszi-Moszkva, Nauka.
- KALOJEV, BORISZ ALEKSZANDROVICS
1996 *Vengerszkie alani (jaszi). Isztoriko-etnograficeszkij ocserk*. Moszkva, Nauka.
- KLIMOV, G. A.
1989 *Kavkazkie jaziki*. Moszkva, Nauka.
- KÖPPEN, P. F.
1886 *Materialy k voproszu o pervonacsal'noj rogyine i pervobytnom rodstve indoeuropejszkogo i finno-ugorszkiego plemeni*. St.-Peterburg.
1890 Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinne. *Das Ausland* 63 (22. Dezember). Stuttgart.
- KRISTÓ GYULA
1980 *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- KUMAHOV, MUHADIN ABUBEKIROVICS–KUMAHOVA, ZARA JUSZOFOVNA
1985 *Jazik adigejszkogo folklora. Nartszikj eposz*. Moszkva, Nauka.
- LÁSZLÓ GYULA
1961 *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1980 *Őseink*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- MAGYARI BECK ISTVÁN
1980 *Kreatológia*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- MAKKAY JÁNOS
1990 New aspects of the localisation of the PIE-PU/PFU homeland, their contacts and frontier between the Baltic and the Ural in the Neolithic. In: *VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszus I*. Debrecen.
- MARKANTONIO, ANGELA
2006 *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok, statisztikák*. Budapest, Magyar Ház Kiadó.

- MATOLCSI János
1975 *A honfoglaló magyarság állattartása*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- MELLART, James
1965 *Earliest Civilisations of the Near East*. London, Thames and Hudson.
- MÉSZÁROS Gyula
1934 *Die Päkhy Sprache. Studien in Oriental Civilization*. No 9. Chicago–Budapest, The University of Chicago Press.
- MOÓR Elemér
1933 *A magyar nép eredete*. Szeged, Városi Nyomda.
1943 *A magyar őstörténet főproblémái*. Szeged, Városi Nyomda.
1963 *A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MUNKÁCSI Bernát
1904 *Árja és kaukázusi elemek a magyar nyelvben*. II. Budapest, MTA.
- NAPOLSKIKH, V. V.
1995 *Uralic Original Home: History of Studies*. Izsevszk.
- NEUSTADT, M. I.
1957 *Isztorija leszov i paleogeografii SzSzsZr v golocene*. Moszkva.
- NIKOLAYEV, S. L.–STAROSTIN, S. A.
1994 *A North Caucasian Etymological Dictionary*. (Red.: STAROSTIN, S. A.) Moscow, Gumanyitarnyi Unyiversitet.
- PAASONEN, H.
1923 Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch-ugrischen Völker. *Annales Universitatis Fennicae Aboensis*, No. 1. 5. Heft. Helsinki.
- PLETNYOVA, Szvetlana Alekszandrovna
1967 *Ot kocsevij k gorodam*. Moszkva, Nauka.
- RÉDEI Károly
2003 *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 18. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS András
1993 *A honfoglalás kori magyarság*. Akadémiai székfoglaló. Budapest.
1996 *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- RUDENKO, S. I.
1969 Studien über das Nomadentum. In: FÖLDES, L. (szerk.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest, 30–45.
- SEREI, C.
1970 The Linguistic Prehistory of Peoples Belonging to the Uralic Family of Languages. *VIIIth Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Tokyo.
- SEBESTYÉN Irén–NÉMETH Gyuláné
1958 *Az uráli népek régi lakóhelyének kérdéséhez*. Az MTA I. Osztályának Közleményei, Budapest.

- SINOR, Denis
 1975 Történelmi hipotézisek és a nyelvtudomány. In: GYULA János (szerk.): *A vízimadarak népe*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- SOMOGYI Sándor
 1984 A magyar nép kialakulásának és vándorlásának földrajzi környezete. In: BARTHA Antal (szerk.): *Magyarország története 1/1*. Budapest.
- SZTAROSZTYIN, Szegej Anatoloics
 1986 Kavkazo-indoevropéjszkije kontakti. In: IVANOV, V. V. (szerk.): *Szrednyeaziatszkij Szbornyik VIII*. Moszka.
- TESZ
 1975 A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. (Szerk. BENKŐ Loránd.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH Tibor
 1969 *Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etapjáról*. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 17.
- TRÓCSÁNYI Zoltán
 1916 A finnugor népek őstörténete. *Ethnographia*, XXVII. 190–209.
- VERES Péter
 1972 A magyar nép etnikai történetének vázlatja. *Valóság*, XV. 5., 1–12.
 1981 A magyar nép etnogenezise és korai etnikai története a honfoglalásig. *Ethnographica*.
 1996 *The ethnogenesis and ethnic history of the Hungarian People*. G. VARGYAS, (red.) Budapest, (Occasional Papers in Anthropology, 5.)
 2006 A magyar nép etnogenezise, különös tekintettel a török népekkel való etnokulturális kapcsolatokra, az eurázsiai sztyeppe övezetében. In: Hasanov, H. (szerk.): *„Magyarország–Azerbajdzsán: a kultúrák közeledése”*. Budapest, Azerbajdzsáni Nagykövetség.
 2007 A magyar nép etnogenezise. *Historia*, 2., 10–13.
- VOLKOVA, V. SZ.–BELOVA, V. A.
 1980 O roli sirokolisztvennyh parod rasztitelnoszti v golocene Szibirii. In: *Papers of the Soviet Palynologists to the V. International Conference on Palynology (Cambridge)*. Moszka.
- WELS, Spenser
 2002 *Az emberiség útja. Egy genetikai Odüsszeia*. Akkord Kiadó.
- ZICHY István
 1923 *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest, A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/5.

THE ETHNO-CULTURAL ROLE OF NORTH CAUCASIAN PEOPLES
IN THE ETHNOHISTORY OF THE HUNGARIANS BEFORE THE
CONQUEST PERIOD

In the two centuries preceding the Conquest of 895 AD the symbiosis of pastoral stock-breeding and agriculture among Hungarians led to a higher form of previous integration and ethnic consolidation owing to mutual economic interdependence. This resulted in the assimilation of Turkic semi-nomadic groups and, simultaneously, the economy of the Hungarians was favourably modified towards complexity. These economic changes and assimilation processes marked significant phases in the ethnic history of the Hungarian people. This later Bulgarian-Turkic and Khazar ethnic influence cannot be interpreted as the ethnogenesis of the Hungarians, i.e. it cannot be considered to have been the formation of the Hungarian people in the southern Russian steppes, as has been done by a number of Hungarian scholars. The question of the emergence of Hungarians and the problem of how the Hungarian language and the Hungarian ethnic group survived on the Eurasian steppe among other peoples such as the Iranians and the Turks – who probably outnumbered by far the Hungarians – can only be resolved by assuming that during their migration from the western Siberian steppe to the Carpathian Basin the ancient Hungarians had already acquired their distinctive ethnic characteristics long before the Conquest period. The proto-Hungarians had already in the steppe spoken a distinct language that was only characteristic of them. The survival of the Finno-Ugrian Hungarian language to the present day is in itself convincing evidence that after their separation from the Ugrian community at the time of transition to equestrian nomadism, the ancestors of Hungarians probably lived in a closed linguistic system – even if only on the dialectal level – which in spite of various influences and some changes, nonetheless survived to the present day. The proto-Hungarians who had separated from the kindred groups had probably perceived quite soon that their ethnic community was linguistically isolated. It cannot be mere coincidence that – as the etymological evidence indicates – the original meaning of the name for the Hungarian people (“magyar”) may have been ‘talking man’. This is suggested by the coincidence of the first syllable “magy-” with the nomen verbum meaning *mańćǝ’ ‘to tell > tale’ of the Ugrian age, even more so since the meaning of the second syllable “-ar” – independently from the fact that we assume a Finno-Ugrian or a Turkic etymology – is ‘man’.